

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

- Lektor *Tore Gjötterberg*, Stockholm: Säfrua och Jumis. Sädesandar i svensk och baltisk tradition 105
Säfrua und Jumis. Korngeister in schwedischer und baltischer Tradition 113

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. dr *Billy Ehn*, Stockholm, och professor *Hilding Pleijel*, Lund: Sötebrödet och det religiösa arvet. Genmäle och replik 115
Emin Tengström: Latinet i Sverige. Anmäld av *Hilding Pleijel* 116
Hans Olof Boström: Fünf Egerer Kabinett-schränke. Anmäld av antikvarien *Jan Gerber*, Lund 117
Konst och mode. Anmäld av intendenten *Gunnel Hazelius-Berg*, Stockholm 119
Bygga skånska städer. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 120
Bertil Gullander: Linné i Skåne. Anmäld av *Hilding Pleijel* 122
Sten Lindroth: Magnus Gabriel von Block. Anmäld av *Hilding Pleijel* 123
Chr. H. Ericsson (red.): Övärld och gränsbygd. Anmäld av universitetslektor *Gunnar Aismark*, Lund 124
Dansk fiskeri før industrialiseringen. — George

- Nellemann: Ålejern og andre lystre. Anmälda av professor *Gösta Berg*, Stockholm .. 125
Holger Rasmussen: Kvaseskipper fra Bøjden. Anmäld av intendent *Anders Björklund*, Stockholm 126
Anders Gustavsson: Ståta brud. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 127
Olavi Koivukangas: Scandinavian immigration and settlement in Australia. Anmäld av museichef *Allan T. Nilson*, Göteborg 128
Sigfrid Svensson (utg.): Folklig dräkt. Anmäld av intendent *Ingrid Bergman*, Stockholm .. 129
Göteborgs Historiska Museum: Årstryck. — Riksantikvarieämbetet: Byggnadsinventering 1968—1973. — Dets.: Byggnadsminnesmärken. Anmälda av f. överantikvarien *Sverker Janson*, Stockholm 130

KORTA BOKNOTISER

- P. F. Apelqvist: En skeppsläkares dagbok .. 132
S. Fries: Svenska växtnamn. — A. Gustavsson: En källkritisk granskning 133
K. Smålands husarregementes historia. — N. G. Bruzelius: Allmogelivet i Ingelstads härad. — S. Linnæus: Bij-Skjötsel 134
Carl Holm: Svensk folkbildning 135
Redaktionella meddelanden 135
Föreningsmeddelanden 136

RIG · ÅRGÅNG 59 · HÄFTE 4

1976

Ex. 2

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petrén*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 20 kr

Postgiro 193958-6

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1976

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Bilaga medföljer

Säfrua och Jumis

Sädesandar i svensk och baltisk tradition

Av Tore Gjötterberg

Under arbetet på ett ordmaterial bestående av namn på fingrar och tår i skandinavisk allmogetradition har jag bland tydligt kultbetonade ord, framför allt tillhörande Mariakulten, funnit några namn, som anknyter till de gamla folksederna kring den sista kärven. Det är namnen *Säfrua* och *Lillamor ärta* från Värmland och *Hampafru* från Norge. På grund av att dessa getts åt det förnämsta fingret, "kultfingret", dvs. ringfingret, respektive den fjärde tån, som varierande kallats *Marefru* och *Äppelfru*, samt på grund av att många av samma ordrams andra namn har en språklig karaktär av medeltid, delvis tidig sådan, har jag lockats att se närmare på den skandinaviska traditionen kring den sista kärven, "löktneken" som man sagt i Värmland eller "stånd(d)aren" enligt sydsvenskt språkbruk.

Då den tyske religionsforskaren Wilhelm Mannhardt gav ut sitt verk *Die Korndämonen* år 1868, hade han samlat in namn associerande till den sista kärven från hela Europa, framför allt av typen "Kornmutter", vilket föranledde honom att hävda förekomsten av en utbredd folktro på vegetationsdemoner i form av både människor och djur, vars kraft materialiserades i den sista kärven för att med den överföras till nästa års gröda. Mannhardts teorier upptogs bl. a. av James Frazer i *The golden bough* 1890, där han redovisar en katalog på drygt tjugotalet olika djur som demoner i den sista kärven.

En av dem som först protesterade mot dessa tankar var Lutz Mackensen, som i uppsatsen *Tierdämonen? Kornmetaphern?* år 1933 skarpt kritiserade, att man förlade de nyupptäckta djurmyterna till forngermansk tid utan att akta på bristen av äldre belägg. "Varför vet vi så mycket om drakar och varför skulle just sädesdemonerna ha glömts bort?" frågar han.¹

I Sverige hade C. W. von Sydow redan år 1924 uttalat sina tvivel på de "romantiska" fruktbarhetsteorierna kring den sista kärven i en uppsats i *Namn och bygd* 1924 (s. 72 f.), betitlad *Scyld Scefing*, till vilket namns tolkning jag skall återkomma. Tio år senare är han djärv nog att fastslå "att någon verklig kult av den sista kärven har icke funnits någonstans i Europa".² Han fortsätter att anklaga Mannhardt för att inte skilja mellan verklig folktro och de mer eller mindre skämtsamma pedagogiska fikten eller mellan de på tro allvarligt grundade riterna och de skämtsamma upptågen.³

År 1947 betonade Albert Eskeröd i sin doktorsavhandling a) att folkseder bara kan förstås utifrån den morfologiska och funktionella karaktären hos den speciella

¹ *Mitteldeutsche Blätter für Volkskunde* 8, Leipzig 1933

² The Mannhardtian theories about the last sheaf and the fertility demons from a modern critical point of view. *Folk-Lore* 45, London 1934; här citerad från *Selected papers on folklore*. Köpenhamn 1948, s. 104

³ *Vet. soc. i Lund årsbok* 1931, s. 47

kulturkrets i vilken de förekommer, b) att studiet av sådana seder måste ses mot bakgrunden av deras funktionella miljö och c) att detta studium fordrar en noggrann kännedom om inte bara den allmänna sociala bakgrunden utan även de materiella och arbetstekniska förutsättningarna för den relevanta seden. Mannhardts metodik, menar Eskeröd, fyller inte sådana krav.⁴

En modern forskare som i det närmaste helt anammat ovanstående synpunkter är Ingeborg Weber-Kellermann, som 1965 publicerat ett digert verk om skördebruk hos 1800-talets tyska lantarbetare på basis av de mannhardtiska frågeformulärens av år 1865⁵ (rec. i Rig 1967). Liksom Eskeröd har försökt avkläda de agrara sederna all innebörd av vegetationskult och velat begränsa den i dem inneboende magin till omen och lek (inkluderande den sexuella), har Weber-Kellermann riktat intresset på den fullständigt ändrade inriktningen som en folksed kan få genom traditionsbärarnas ändrade levnadsförhållanden, i detta fall som arbetets titel anger den tyska lantarbetarklassen på 1860-talet.

De slutsatser författaren lägger fram några år senare i festskriften till den ungerske forskaren Béla Gunda under rubriken Tradition und Innovation am Beispiel der Erntebräuche,⁶ utgör ett gott exempel på vad en så enastående rik dokumentation av europeiska folkseder som Mannhardts kan tjäna för ändamål.

Weber-Kellermann konstaterar (s. 207) a) att den romantiska föreställningen om

ett slutet, traditionsfast bondesamhälle, som 1800-talets folklorister gärna föreställde sig det, inte existerade, b) att eftersom olika former av skördefester knappast förekom i områden med smärre jordbruk, måste de i denna skördesed ingående elementen ha fått en ny innebörd för utövarna, ty om skördekransen gällde som tecken för en cyklisk uppfattning om skördeåret och med sina ax och frukter inordnats bland fruktbarhetsmagiska föreställningar, är det obegripligt att småbonden försummade denna sed. Att ”fruktbarhetsmagins” rituella seder framför allt förekommit på de stora godsens och inte på bondgårdarna omöjliggör en tolkning i fruktbarhetskultens anda.

Weber-Kellermann menar här att i stället utvecklades en innovation på grundval av den sociala konflikt i vilken sedens utövare befann sig. De egendomslösa östtyska lantarbetarna förenade med skördekransen en ceremoni som enbart betonade deras arbetsinsats. Överräckandet av kransen till godsherren var ett tecken på att de nått slutet av en arbetsperiod under vilken de kunnat utöva makt och haft en avgörande betydelse för godsets väl och ve. ”Nu fordrar vi därför vår belöning!”

Enbart förhållandet att gamla skördeseder övergivits hos en socialgrupp och blommat upp ifråga om en speciell sed, skördekransceremonin, hos en annan grupp, gör det knappast berättigat att, som Weber-Kellermann gör sig skyldig till, helt negligera det traditionsgenetiska sammanhanget.

Sett mot bakgrunden av den rikliga floran av sammansatta skördebruk hos det mannhardtiska materialet, inte minst det östtyska som jag nedan skall begagna mig av, avslöjar Weber-Kellermanns studie svagheten hos den renodlat synkroniska etnologiska forskningsmetoden. Utan kombi-

⁴ Årets äring. Etnologiska studier i skörden och julens tro och sed. Nordiska museets handlingar 26. Stockholm 1947

⁵ Ingeborg Weber-Kellermann, Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. Marburg 1965

⁶ Studia Ethnographica et folkloristica. Debrecen 1971

nation med den diakroniska tappar forskaren lätt det etnologiska fotfästet och resultatet kan som hos Weber-Kellermann få en sociologisk slagsida.

Efter studiet av mitt namnmaterial har jag alltså börjat undra om inte von Sydows och Eskeröds kritik av Mannhardt, som något tillspetsat kan sammanfattas i deras förnekande av existensen av en ursprunglig folkstro på haren och de andra åkerdjuren som sädesandar eller på en grödkona eller sädesfru som vaggade säden, beror på samma begränsade synkroniska betraktelsesätt. För faran av en dylik negativism varnar Sigfrid Svensson i sin Introduktion till folklivsforskning (1966, s. 40). De här refererade forskarna har naturligtvis rätt i fråga om den brokiga skara djur som knutits till sista kärven. Sedda isolerade framträder dragen av metafor och för senare tiders människor av fiktion, men sedda i ett mytologiskt samband med den sista kärvens kult — och att visa att en sådan verkligen existerat i Europa, i strid med vad von Sydow hävdar, är huvudsyftet med denna artikel — blir de en, låt vara ansvalld, men dock del av en fruktbarhetsrit som har rot både i germansk och troligen förhistorisk kult. Att bortse från det medför att, som Martin P:n Nilsson uttryckte det i sin kritik av von Sydow, ”bristande vilja att betrakta folkets liv och kultur i dess historiska sammanhang hota/r/ att beröva folklivsforskningen den levande förståelsen av dess studieobjekt”.⁷

Eskeröds synpunkt att den sista kärvens riter kan förklaras ”ur behovet att markera skördarbetets slut” och von Sydows att de i första rummet beror på ”att den sista skil-

jer sig från alla de andra kärvarna genom att vara sist (resp. först)” har återgivits så sent som 1971 i handboken Folkdikt och folkstro (s. 213).

Även Lauri Honko godkänner von Sydows syn på sädesanden, vilket kan synas egendomligt, eftersom han själv är mycket försiktig då han analyserar de ingermanländska andeväsendena. Då placerar han t. o. m. fiktionerna i en kategori mellan folktron och metaforerna. De senare, anser han, kan gälla just ett andeväsende, vars upptäckt kan leda fram till en äkta myt. Men gränsen mellan de olika traditionskategorierna är flytande och ”utan djupare kännedom om traditionen är det svårt att säga om t. ex. den ingermanländska ’vindjungfrun’ (och mitt tillägg: exempelvis den värmländska ”Säfrua”) är ett väsen som utgör en äkta trosföreställning, en fiktion eller en metafor”.⁸

Även Jan de Vries har i den sista upplagan av sin *Altgermanische Religionsgeschichte*⁹ låtit sig påverka av den von Sydowska synen och skriver en brasklapp om bruken kring den sista kärven: ”Wir haben gar keine Veranlassung, die oben erwähnten Volksbräuche als den Nachhall früherer ernst gemeinter Kulthandlungen zu betrachten. *Jedenfalls lassen sie sich in der Mehrzahl der Fälle viel einfacher deuten*” (min kursivering).

Efter genomgången av de skotska sederna kring den sista kärven har Calum I. Maclean i en artikel år 1964 redogjort för de två olika teoretiska skolorna: Mannhardt—Frazer å ena sidan och von Sydow—Eskeröd å den andra. Han ger de se-

⁸ FFC 185, Helsingfors 1962, s. 137. (I senare arbeten har Honko uttryckt sig mera bestämt om den ingermanländska vindjungfrun, bl. a. i Folkdikt och folkstro, Lund 1971, s. 194)

⁹ Del II, Berlin 1957, § 325

⁷ Nyare folklöre och gammal folkstro. Folkminnen och folktankar 1941, s. 99 f. — Om internationell kritik av v. Sydow, se G. Berg i Arv 1969—70 s. 180

nare rätt, ty de flesta av honom undersökta skotska sederna tycks inte ha varit kultmanifestationer utan festliga förlustelser ("frolics"). Han är emellertid inte helt övertygad om att den skandinaviska uppfattningen innebär den rätta förklaringen. Han anser att Eskeröd har rätt i att om den sista kärven vore ett led i en fruktbarhetskult borde ax från den sista kärven ingå i påföljande års utsäde. Eskeröd erkänner, menar han, att så förekommer men inte i tillräcklig utsträckning för att han (Eskeröd) skall kunna räkna dem som bevis. Maclean slutar sin artikel med att tala om att han i skrivande stund just träffat på det första exemplet på en sådan rit.¹⁰ Inte heller i Skotland är alltså problemet med den sista kärven löst ännu.

Vad är då vanlig folktro? Vi kan lämna de individuella trosvariationerna åt sidan. Gunnar Granberg har redogjort för sådana beträffande traditionsbärarnas inställning till skogsråt och funnit en glidande skala mellan tro, tveksam tro och vad han kallar fantasitro allt efter informantens personliga läggning.¹¹ Han påpekar också hur verklig tro ofta uppstår på grundval av metafo-

riska uttryck eller fiktionsartad halvtro som skett beträffande älvdansens.¹²

Det som intresserar mest ifråga om sederna kring den sista kärven är givetvis de kollektiva trosföreställningarna bakom dem. Att de måste ses religionshistoriskt med anknytning till uppfattningen om gröndans gudomliga väsen är uppenbart. Carl-Martin Edsman har rika synpunkter på detta i uppsatsen Folktro. "Svensk och nordisk folktro", skriver han, "utgör icke en isolerad företeelse, utan den hör hemma i ett allmänneuropeiskt sammanhang". Studier av seder i länder med en mera levande folkfromhet än den nordiska utgör en förståelsens brygga till den gamla folktron, menar Edsman. Han syftar här på jämförande studier i Sydeuropas romerska folkfromhet och han anför också ett exempel (om fiskelycka) från de gamla agrara östersjöländerna, till vilka jag skall återkomma nedan.¹³ Om det hos deras folk förelåg ett samband mellan religion, mytologi och rit kring den sista kärven, varför skulle det då inte kunna ha gjort det hos oss?

Traditionsforskaren är intresserad av trons uppenbarelseformer och den troendes uttrycksmedel. Finns det i dem gemensamma drag som motiverar beteckningen folktradition eller rör det sig bara om tidlösa mänskliga uttrycksformer, det är frågan.

Beroendet av vädrets makter har väl all-

¹⁰ *Scottish Studies* VIII: 2, 1964, s. 193—207 (vänligen anvisad av Bengt af Klintberg). — Sedan uppsatsen förelåg i korrektur har jag tagit del av Alan Gailey, *The last sheaf in the north of Ireland* (Ulster Folklife 18, 1972). Från Nordirland rapporterar författaren sex belägg för att säd från sista kärven blandades i vårens utsäde. Gailey redogör också för den "skandinaviska skolans" synsätt, som han kritiserar med påpekandet att en seds funktion inte behöver innebära en förändring av dess form. Kulturella (cultural) former kan förbli oförändrade under det att deras funktion anpassas till ändrade yttre förhållanden. Han nämner också bland de irländska namnen på den sista kärven ett 'carlin' av fornordiskt ursprung ('kerling'), först noterat av James Frazer 1889. Det anses ha införts till grevskapet Antrim från skandinaviska immigranter i Skottland, vilket onekligen kastar sitt ljus över sedens ålder i Norden.

¹¹ Skogsråtet i yngre nordisk folktradition. Uppsala 1935, s. 261

¹² A. a., s. 32

¹³ Folkdikt och folktro, s. 162 ff. Se även Edsman, *Gammalt och nytt om sista kärven och årets äring*, Rig 1949, s. 21—41, liksom även K. Robert V. Wikmans rec. av Eskeröds avh. Folk-Liv 1947, s. 81—85, och Edsmans rec. av K. Straubergs, *Let-tisk folktro om de döda*, (Folk-Liv 1950/51, s. 182 ff.)

tid gett upphov till både religiösa och magiska föreställningar om möjligheten att påverka dem. Uttrycken har skiftat med historiska epoker och det är därför nödvändigt att ägna uppmärksamhet åt det som betingat variationerna — den allmänna religiösa ram och den typ av samhälle inom vilket myterna utvecklades. Utan ett sådant studium kan ingen adekvat uppfattning om sädesdemonernas väsen erhållas.

För att förstå de antropomorfa eller teriomorfa äringdemonerna, som även hör hemma i saga och myt, måste undersökas, om där inte finns någon mer långlivad tradition av fruktbarhetsriter av samma karaktär inom den indoeuropeiska folkgruppen. Ett rituellt beteende eller ett kultspel med människor och djur som makternas tolkare, förenat med en rik flora av till riten hörande myter, är kriterier på en äkta folkstrostradition. Flera omständigheter pekar på att en sådan står att finna hos grannfolken på andra sidan Östersjön.

År 1249 slöt fornpreussarna i Christburg ett fördrag med Tyska orden, enligt vilket de förband sig att upphöra med sedvänjan att efter det årliga skördarbetet förfärdiga en docka, som de kallade *Curche*, och att tillbe den i stället för den kristna guden. Enligt modern forskning har *Curche* varit en äkta fornpreussisk gud, en hus- och jordgud med anknytning till skörden.¹⁴

Om preussarnas grannfolk litauerne berättar den på preussiska landsorten under 1600-talet verksamme kyrkoherden Matthäus Prætorius hur som de börjar varje fest- och högtidsdag på gården med ett dryckeslag. Det inledes med att husfadern alltid håller ut den första skålen öl till jordgudarna (*Zemynele*), mumlande en bön

om deras välsignande av skörden. Utan en sådan ceremoni brukar man inte företa sig någonting.¹⁵

Prætorius berättar också om litauernas cykliska äringsmagi för överförandet av grödans växtkraft till nästa år.

Men om en Maldininks (hednisk präst) är närvarande, lägger han den knippe säd på bordet, som husfadern först skurit av i hemlighet, och välsignar den med sin bön. Man tar vara på den tills man tröskar till utsäde, i det man lägger den i det första lagret. Det där tröskade kornet användes till utsäde. Därigenom anser man att all säd, i synnerhet utsädet, blir välsignat.¹⁶

Innan man kommit så långt förekommer en ceremoni vid skördarbetet som har ett särskilt intressant rituellt inslag. Prætorius skildring är här något avkortad av mig.

När mejandet är nästan avslutat, låter man ett litet stycke säd stå kvar. Kring den platsen ställer sig alla deltagarna. Husbonden läser en bön och en tacksägelse. Sedan börjar han skära, men med solen och så att han samtidigt går runt säden. De andra gör likadant och det går mycket snabbt. Under tiden ropar var och en till de övriga: Bara! Bara! (Håll ihop)¹⁷

Det snabba slutandet av arbetsledet under hetsigt maningsrop utgör ett dramatiskt kultspel, som går ut på att driva den ännu fria sädesdemonen till de sista axen för att få honom bärgad till vårens sådd.

Hos litauernas grannfolk letterna hade den preussiska *Curche* en motsvarighet i sädesguden *Jumis*. Han framställdes som ett supranormalt väsen, oftast en liten gubbe, som kan rida på en gräshoppa och bor mitt på åkern under en sten. På vintern uppehåller han sig antingen i de sista stråna på

¹⁵ Wilhelm Mannhardts *Letto-Preussische Götterlehre*. Magazin der Lettisch-Literarischen Gesellschaft XXI, Riga 1936, s. 560—561 (vänligen anvisad av Carl-Martin Edsman)

¹⁶ Prætorius i not 15 a. a., s. 567

¹⁷ Prætorius i not 15 a. a., s. 568

¹⁴ H. W. Haussig (Hrsg.), *Götter und Mythen im alten Europa in Wörterbuch der Mythologie*, Bd II), Stuttgart 1963/1973, s. 400

åkern eller därav tillverkade axkrans, som förvaras inomhus för att sedan komma ut med sådden på åkern igen.¹⁸

Infångandet av Jumis var en högtidlig ceremoni, då man sjöng vissa sånger. Sjungande kommo arbetarna hem med Jumis, som stannade kvar i knippan och sedan i kransen. Husmodern bekransades och husbonden fick en gördel av sädesax. Både krans och bälte hängdes upp bakom bordet eller förvarades i boden ända till våren. Men det kunde också hända att Jumis bands fast på åkern genom att knippan böjdes mot marken och hölls kvar där med en sten. Där fick den vara hela vintern.¹⁹

Ordet *jumis* användes också som en benämning på dubbelax eller tvillingfrukt över huvudtaget. En sådan "jumis" var lycobringare och det förekom också vid sidan av "sädesjumis" både en "lin"- och "nötjumis". Men även ett tillverkat föremål kunde gälla som "jumis" och till den kategorin hörde också den sista kärven (i mer eller mindre bearbetat skick). Den fornpreussiska *Curche* har in i vår tid haft en motsvarighet i den halmdocka som tillverkats efter tröskningen och givits åt granen, som inte tröskat färdigt. *Curche* går även igen i dess namn, som på den lettiska dialekten žemaitiska kallas *Kuršis*.²⁰

Med infångandet av *Jumis* och hans förvarande är så många rituella bruk — måltider, sånger och danser — förenade och sedan traderade genom seklen, att de bara behöver kompletteras med de mytologiska inslagen kring den personifierade *Jumis* för att fylla de tidigare anförda kraven på vad som konstituerar en äkta mytologisk tradition.²¹ *Jumis* sover under en sten, han ri-

der på en gräshoppa, han går, hoppar och springer, bär stövlar och kläder, har vagn och familj, allt enligt de gamla lettiska sångerna, *dainas*, av vilka en del går tillbaka till vår tidräknings första århundraden.²² (Indicier för den höga åldern är dels den stränga metriken i det välbevarade språket som dessa *dainas* traderats på, dels det faktum att en del av dem skildrar begravningsseder som hör till denna tid.)

Jag skulle kunna stanna här på den mytologiska resan norrut, men vill ändå anförda en motsvarande tradition från balternas nordliga grannfolk, esterna och finländarna.

Huvudpersonen i de östfinska rituella sångerna kring skörden är *Sämpsä Pellervoinen*. Han har ibland jämförts med *Ukko*, "gubben Tor", som fruktbarhetsgud.²³ I Ingermanland har på en ort som helgats åt *Ukko* en sång till honom getts ett mytologiskt innehåll som handlar om hur *Sämpsä* tackar "sommarpojken" för att han har blåst blad på träden och borst på grässtråna.²⁴ Här skall emellertid bara den sydligare släktingen till den finska kornsåddens beskyddare *Pellonpecko*, den estniska kornguden *Peko*, få avsluta raden av sädesgudar på andra sidan Östersjön. Följande stycke är en skildring av en *Peko*-fest enligt *Lauri Honko*, här något förkortad.²⁵ En utförligare föreligger hos *Oskar Loorits* i

¹⁸ Karlis Straubergs, Die lettisch-preussischen Getreidefeste, Arv 1949, s. 140

¹⁹ Se Straubergs i not 13 a. a. (Straubergs här citerade översättning är från L. Adamovics, Jumis samt Der Acker i Latvju Konversācījas Vārdnīca, Rīga 1937, s. 134 f)

²⁰ Se Haussig i not 14 a. a., s. 400 f

²¹ Se Straubergs i not 18 a. a. Se även H. Biezais, Die Religionsquellen der baltischen Völker und die Ergebnisse der bisherigen Forschung, Arv 1953 s. 112 liksom dens., Die himmlische Götterfamilie der alten Letten, Uppsala 1972, s. 304

²² Arveds Svåbe, Lettlands historia, Stockholm 1961, s. 12

²³ Marttii Haavio, Heilige Haine in Ingermanland. F.F.C. 189, Helsingfors 1963, s. 49 o. 140

²⁴ Haussig i not 14 a. a., s. 342 f

²⁵ Haussig i not 14 a. a., (Finnische Mythologie), s. 335 f

*Grundzüge des estnischen Volksglaubens.*²⁶

Peko är de estniska setukesernas korn gud. Hans lilla vaxbild i barngestalt förvaras i sädesbingen. Till skaran av Pekos dyrkare hör ett lag på 20—30 män, som om våren och hösten samlas på gården hos den i vars sädesbinge vaxdockan förvaras. Fönstren i stugan täcks för, en pärtsticka tänds. *Peko* hämtas från kornbingen och läggs på ett bord med en vit duk mitt i rummet. Efter att ha ätit och druckit av det gemensamt insamlade går festdeltagarna nio gånger runt *Peko* och sjunger: "Peko, gode gud, låt vår havre mogna, vakta våra hästar och skydda vår säd!" Sedan väljes en ny *Peko*-präst, vaxdockans förvarare, för nästa period. Det tillgår så att gruppmedlemmarna hoppar över en gårdsgård och den som får det första blödande såret, tar med sig vaxdockan till sin kornbinge.

Intressant är att man i Östfinland funnit spår av denna sed i en barnlek, där barn hoppar i kapp över en gårdsgård och ropar till den som kommer sist: "Gårdsgårdsgubbe, pellow pecko, Viborgsbåtens *stäv!*" (tyska "Steven").²⁷

Oskar Loorits betecknar den av honom skildrade *Peko*-festen som en bleknad mysteriefest, vars egentliga innebörd inte längre är känd för setukeserna. *Peko*-gestalten har kännetecknats som en förnyad reproduktion av det ryska broderskaps- eller församlingsljuset ("Gemeindekerze"), men Loorits finner under det ryska lagret ett germanskt. Valet av den första blödande gillesbrodern till gruppens kommande präst är ett säkert germanskt drag, menar han. Han anför också att namnet *Peko* skulle vara ett urgermanskt lån och motsvara *Byggve* i dess funktion som korn- eller ölvätte.²⁸

Wilhelm Mannhardt har kompletterat de mellaneuropeiska myterna med sin i ma-

nuskript efterlämnade *Letto-preussische Götterlehre*, som visar på just det som hans äringmytologi påstått sakna: en obruten, enhetlig tradition. Liksom det litauiska språket självt uppvisar denna baltiska äringmytologi synnerligen ålderdomliga drag. De utgör skönjbara men tyvärr ännu otillräckligt utforskade länkar i en indoeuropeisk kulturkedja med ändfäste i det asiatiska urhemmet. Denna ålderdomlighet förklaras kanske av den omständigheten att de baltiska folken så länge man känt dem har bebott samma geografiska områden, dvs. de senaste två tusen åren. Deras äldst dokumenterade religion, den preussiska, konstateras vara en åkerbruksreligion med sådana typiska drag som personifikation och dyrkan av chtoniska och astrala företeelser.²⁹ Dessa drag kan sedan följas framåt i tiden i en tradition som inte brutits utan bara omvandlats av kristendomen, som nådde dessa länder sist i raden av europeiska folk.

Vad har då denna baltiska äringmytologi för bevisvärde för sederna kring den sista kärven i Skandinavien? En av den etnologiska forskningens huvudvillkor är dock iakttagandet av rummets enhet. Att hämta bevismaterial från andra länder, om länkar i bevisföringen saknas, är ju vad de s. k. survivalteoretikerna med rätta anklagats för.

Den fornnordiska litteraturen är en värdefull källa för tolkningen av sentida folktraditioner. Eddans Lokasenna berättar om kornvättar, varför även den skandinaviska forskningen räknar med en hednisk förekomst av sädesdemoner. Vår fruktbarhetsgud *Frö* hade ett tjänarpar, *Byggve* och *Beyla*, som var små fruktbarhetsgudar. Den

²⁶ A. a., II s. 105. Skrifter utg. av Kungl. Gust. Adolfs Akad. för folkl.forskn. 18: 2, Uppsala 1951.

²⁷ Haussig i not 14 a. a., s. 335

²⁸ Loorits i not 26 a. a., s. 107—108

²⁹ Haussig i not 14 a. a., s. 79

sistnämnde var ett skyddsväsen för korna, men *Byggve* (fvn. "Byggvir") har troligen varit en kornvätte.³⁰ Hans namn anses vara avlett av ett ord för korn, "bygg", sv. "bjugg".³¹ Dessa smågudar finns endast omnämnda på ett ställe i Eddan, men Jan de Vries anser att deras faktiska existens i mytologin ändå är säkerställd genom att *Byggve*, vars stam även skrivits "bey-", kan sättas in i ett större sammanhang. I det fornengelska eposet *Beowulf* från 600-talet går nämligen stamtavlornas *Beow*, son till *Sceldwa*, igen i *Beowulf* och *Scyld Scefing*, vilket sista namn uppfattats som en bildning till "sceaf" med betydelsen kärve.³²

Redan i början av detta sekel hade tydningen av namnet *Scyld Scefing* medfört en debatt kring den sista kärven. Axel Olrik hade år 1903 gjort en utredning av sägnen kring *Scyld-Skjold*, som C. W. von Sydow kallade "i många hänseenden slutgiltig".³³ Men den engelske författaren till *The Origin of the English Nation* (1907), H. Munro Chadwick, hade där lagt fram material till tolkning av *Scyld*-sägnen, som kom Olrik att förknippa kärven med ett mystiskt väsen, en växtlighetsvätte (s. 74). För att få stöd för sin teori gick Olrik till den finska mytologins *Sämpse*, som han ansåg stå närmare de omedelbara växtlighetsvättarna än de mer abstrakta fruktbarhetsgudarna Frö eller Njord.

C. W. von Sydow underkänner som tidigare sagts (not 3 o 4) bärkraften i detta resonemang. Namnet *Scefings* förknippande med kärve ("sceaf") kan lika väl bero på

att bäraren, den lilla gossen, som blev stamfar till sköldungaätten, vid ankomsten till Skåne låg på en kärve. "En kärve under ett sovande barn har ej sin närmaste anknytning till skördebruk av vad slag de vara må, utan till bruket att sova på halm. Överallt bland europeisk allmoge användes halm som underlag i bädden." (s. 76) En så nykter syn i mytologiska frågor som den här av von Sydow dokumenterade torde knappast ha sin like. Man betänke Vasaättens under medeltiden framtonande heraldiska kärve!

Byggve har visserligen inte levt kvar i senare skandinavisk tradition, men har man av detta skäl rätt att utesluta förekomsten av manliga eller kvinnliga kornvättar i skandinavisk mytologi? Är det så säkert att Hilding Celander hade fel, då han kommenterar det svar som komminister L. M. J. Dalén gav på Wilhelm Mannhardts etnologiska frågelista av år 1869? Talesättet "kornmora eller kära mor är ute och knallar" och "korntösa eller kornjänta sitter och vaggar de små i kornet" tillsammans med sagan om "Hvetefrun" från Sillerud anser Celander tillhöra de bäst bevarade minnena vi äger om den nordiska forntidens växtlighets- och fruktbarhetsgudinna, "hon må ha hetat Fröja eller något annat". "Säfrua" representerar det sista stadiet i en mytgestalts förfallshistoria.³⁴

Mitt ordmaterial av kultkaraktär, som jag antydde inledningsvis, är fullt av ordskrävor, som tillsammans tyder på att där funnits en fortsättning på *Byggve*-traditionen i likhet med vad den baltiska mytologin visar. Särskilt "Hampafru" och "Linfru" förefaller vara en etnologisk mosaikbit, som

³⁰ Nils Lid, *Joleband og vegetasjonsguddom*. Oslo 1929, s. 146—147.

³¹ Elof Hellquist, *Sv. etym. ordbok*, 3:e uppl., s. 74 "bjugg"

³² Jan de Vries, a. a., § 472

³³ C. W. von Sydow, *Scyld Scefing*. Namn och bygd 1924, s. 63—95

³⁴ Hilding Celander, *Säfrua och korntösa i värmäländskt folkminne*. Västsvenska folkminnen, Göteborg 1929

passar in i ett rituellt mönster, som kan avläsas i de många magiska seder och lekfulla upptåg, som ingår i skandinavisk folklore alltifrån Fröjas binamn "Hörn" (= lin) till kalkåkningen för långt lin. Eller kanske

de båda vättarna "hampa- och linjumis" följde med de dyrbara plantorna och blev "fruar", grödkonor, i stället för vättar? Både linet och hampan anses ju ha införts över Baltikum.³⁵

Zusammenfassung

Säfrua und Jumis

Korngeister in schwedischer und baltischer Tradition

Bei seiner Beschäftigung mit einem Wortmaterial an Namen für Finger und Zehen in der skandinavischen bäuerlichen Tradition hat Verf. unter deutlich kultbetonten Wörtern einige Namen gefunden, die an die alten Volksbräuche in bezug auf die letzte Garbe anknüpfen. Dieser Umstand hat ihn dazu veranlasst, sich die Traditionen auf diesem Gebiet genauer anzusehen. Wilhelm Mannhardt meinte in *Die Korndämonen* (1868), es habe einen verbreiteten Volksglauben an Vegetationsgeister in sowohl Menschen- wie Tiergestalt gegeben, deren Kraft man in der letzten Garbe materialisiert sah, durch welche sie auf die nächste Ernte übergeführt werden konnte. Mannhardts Theorie griff vor allem James Frazer auf. Später wurden sie stark kritisiert, u. a. von C. W. von Sydow (Anm. 2, 3), A. Eskeröd (Anm. 4), L. Mackensen (Anm. 1) und zuletzt I. Weber-Kellermann (Anm. 5). Nach einem Studium des oben erwähnten Namenmaterials wirft Verf. die Frage auf, ob diese Kritik sich nicht auf eine allzu ausschliesslich synchronische Forschungsmethode gründe. Er meint, ohne Kombination mit einer diachronischen Betrachtungsweise verliere der Forscher leicht den ethnologischen Boden unter den Füßen.

Schwedischer und skandinavischer Volksbrauch ist keine isolierte Erscheinung, sondern gehört in

³⁵ Ett bevis på intim kontakt mellan skandinav och ryssar under handeln med lin, som framför allt exporterades över Pskov, torde det ryska ordet för bunt eller kärve utgöra. Flera forskare, bl a Max Vasmer i *Russisches etym. WB*, 1953, anser att det ryska 'kerb' emanerar från ett fornnordiskt 'kerf'. Ordet har troligen förmedlats av nordiska uppköpare av lin och hampa. (Clara Thörnqvist, *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen*. Uppsala 1948, s. 54 f)

einen allgemeinen europäischen Zusammenhang hinein (vgl. C.-M. Edsman Anm. 13 sowie auch in *Schwedische Volkskunde*, Stockholm 1961). Auch muss man die Existenz einer langlebigen Tradition von Ernteriten untersuchen. Mehrere Umstände deuten darauf hin, dass eine solche bei den Nachbarvölkern jenseits der Ostsee zu finden ist.

Im Jahre 1249 schlossen die heidnischen Preussen einen Vertrag mit dem deutschen Orden, in dem sie versprachen, von der Sitte abzulassen, nach der alljährlichen Erntearbeit eine Puppe, *Curche*, anzufertigen und sie anzubeten (vgl. Anm. 14). Von den Litauern erzählt im 17. Jahrhundert der Pfarrer M. Praetorius, der Hausherr schütte bei dem Trinkgelage, das jedes Fest einleitet, die erste Schale Bier den Erdgöttern hin mit einem Gebet, dass sie die Ernte segnen mögen. Praetorius berichtet auch, dass der Hausherr ein Bündel Getreide schneide, das gesegnet und dann zusammen mit dem Saatgetreide gedroschen wird. Auch lasse man bei der Ernte ein Stück ungemäht stehen, um das sich alle sammeln. Nach einem Gebet beginnt dann der Hausherr das Getreide zu schneiden und zwar so, dass er das Stück im Uhrzeigersinn umschreite. Die übrigen folgen ihm mit dem Ruf „Haltet zusammen“ (Anm. 15—17). — Es ist deutlich, dass das dichte Anschliessen der Arbeitsgemeinschaft ein dramatisches Kultspiel darstellt, welches bezweckt, den noch freien Korngeist in die letzten Ähren zu treiben, um ihn für die Frühjahrsaussaat aufbewahren zu können.

Bei den Letten hat der preussische *Curche* eine Entsprechung in *Jumis*. Dieser wird als ein kleines Männlein geschildert, das auf einer Heuschrecke reiten kann und mitten auf dem Acker unter einem Stein wohnt. Im Winter hält er sich entweder in den letzten Halmen auf oder in einem aus diesen hergestellten Ährenkranz, der

unter Dach verwahrt wird, um dann mit der Aussaat zusammen wieder auf den Acker zu kommen (Anm. 18, 19).

Das Wort *Jumis* dient auch zur Bezeichnung einer Doppelähre, die man als glückbringend ansah. Neben dem „Kornjumis“ gab es noch sowohl einen „Flachs-“ wie einen „Nussjumis“. Ein angefertigter Gegenstand konnte ebenfalls als „Jumis“ gelten, und zu dieser Kategorie gehörte auch die letzte Garbe in mehr oder weniger bearbeitetem Zustand. Der altpreussische *Curche* hatte bis in unsere Zeit hinein eine Entsprechung in der Stroh-puppe, die nach dem Drusch angefertigt und dem Nachbarn geschenkt wurde, der noch nicht fertig gedroschen hatte. In einem lettischen Dialekt lebt die Bezeichnung noch in dem Wort *Kuršis* weiter (Anm. 20).

Mit dem Einfangen des *Jumis* und seiner Aufbewahrung sind also viele rituelle Bräuche vereinigt (Mahlzeiten, Lieder und Tänze), die durch Jahrhunderte überliefert sind (Anm. 21). Vervollständigt durch die mythologischen Züge um den personifizierten *Jumis*, welche die alten lettischen Lieder bezeugen, — von denen einige aus den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung stammen (Anm. 22) — konstituieren hier Riten und Mythen eine echte mythologische Tradition, die allen Anforderungen genügt, die man in dieser Hinsicht stellen kann.

Bei Esten und Finnen finden wir entsprechende Traditionen vor (Anm. 23, 24). Verf. führt u. a. eine Schilderung eines sog. Peko-Festes bei den Setukesen in Estland an. Das kleine Wachsbild von Peko in Kindergestalt wird in der Korntruhe auf einem Hof verwahrt. Nach einem dort abgehaltenen Fest wählt man einen neuen Aufbewahrer der Wachspuppe für die nächste Periode. Die Teilnehmer springen über einen Zaun, und wer sich die erste blutende Wunde holt, nimmt die Wachspuppe mit in Verwahr in seinem Kornkasten. In Ostfinnland finden sich Spuren von dieser Sitte in einem Spiel, in dem Kinder um die Wette

über einen Zaun springen und dem, der zuletzt kommt, zurufen: *Pellon peko*, den Namen des Beschützers der Kornsaat (Anm. 25—28).

Mannhardt hat die mitteleuropäischen Mythen seiner im Manuskript nachgelassenen Lettopreussischen Götterlehre (Anm. 15) vervollständigt, die gerade das aufzeigt, was seiner Erntemythologie angeblich fehlt: eine ungebrochene, einheitliche Tradition mit äusserst altertümlichen Zügen. Für die Deutung späterer nordischer Volkstraditionen ist die altnordische Literatur eine wertvolle Quelle. In der Edda ist von einem Wesen namens Bygve die Rede, das man als Korngeist gedeutet hat (Anm. 30—32). Der Name war zwar im späteren skandinavischen Volksglauben nicht mehr lebendig, aber ist man aus diesem Grunde berechtigt, fragt sich der Verf. abschliessend, das Vorhandensein männlicher oder weiblicher Korngeister in Skandinavien auszuschliessen? Ist es so sicher, dass Hilding Celander Unrecht hatte in seinem Kommentar zu den Angaben über die „sädesfrua“ (Kornfrau), „kornmora“ (Kornmutter) und „kornjänta“ (Korndirne), die als Antwort auf Mannhardts Fragebogen von 1869 aus Värmland einliefen, und in denen Celander meinte, „das letzte Stadium in der Verfallsgeschichte einer Mythengestalt“ zu finden (Anm. 34)?

Das einleitend erwähnte Wortmaterial von Kultgepräge ist voll von Wortscherben, die zusammen auf ein Fortleben der Bygve-Tradition in einer Art hinweisen, wie sie die baltische Mythologie zeigt. Besonders die „Hampafru“ (Hanffrau) und die „Linfru“ (Flachsfrau) scheinen einen ethnologischen Mosaikstein darzustellen, der in die skandinavische Folklore um den Flachs hineinpasst. Oder begleiteten vielleicht ein „Hanf- und Flachsjumis“ die wertvollen Pflanzen und wurden zu „Frauen“ statt zu Wichten? Von sowohl Flachs wie Hanf nimmt man an, dass sie über das Baltikum in Skandinavien gelangt seien.

(Übersetzt von Christiane Boehncke Sjöberg)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Sötebrödet och det religiösa arvet

Gemäle

Av Billy Ehn

I sin recension av Allan T. Nilsons *New Sweden, Maine* i Rtg 1976: 2 anmärker Hilding Pleijel på min avhandling *Sötebrödet*. Han skriver bl. a. att jag "underlåtit att undersöka vad det *starka grekisk-ortodoxa arvet* betytt för jugoslavernas livsföring och samhällsyn i det lutherska Sverige". Eftersom Pleijel är felaktigt underrättad om jugoslavisk kyrkohistoria är en kommentar på sin plats.

Det finns tre huvudreligioner i Jugoslavien — den ortodoxa, den romersk-katolska och islam. Den ortodoxa kyrkan tillhör landets östra delar, Serbien, Montenegro och Makedonien, medan kroater och slovener i väst är romerska katoliker. Ca 40 % av totalbefolkningen räknas som ortodoxa, 30 % som katoliker och 10 % som muselmaner. Landet är styrt av ett kommunistiskt arbetarparti och sekulariseringen långt gången. Det är mest de äldre som går i kyrkan, de yngre är vanligtvis kyrkligt indifferent.

Givetvis har jag undersökt religionens betydelse för de till Åsensbruk inflyttade jugoslaverna. Att *a priori* bestämma dess roll har emellertid varit mig främmande. Det är ju för etnologen en *empirisk* fråga vilka sociala och kulturella faktorer som har relevans för människors livsföring. Av de sammanlagt 93 jugoslaviska inflyttarna till Åsensbruk var 31 rusiner, en etnisk minoritet med egen kyrka i Jugoslavien, den greko-katolska (uniatiska) som har ortodox gudstjänst men erkänner påven som överhuvud. Vidare var 25 slovener, 9 kroater och 5 ungrare katoliker genom dop och konfirmation. Av de övriga var 19 serber ortodoxa och 4 slovaker evangeliska lutheraner. Få av dessa invandrare var religiöst aktiva i hemlandet. I Åsensbruk besökte några av kvinnorna (såväl serbisk-ortodoxa som greko-katolska) gudstjänster hos pingstförsamlingen Smyrna och i statskyrkan några gånger "för att se hur svenskarna bad". Någon faktor av särskilt stor betydelse fann jag dock inte den religiösa

tron utgöra för dessa invandrare, varken i deras egna kulturella kategorier eller i mina observationer av deras dagliga liv. Pleijels påstående att man utan kännedom om det grekisk-ortodoxa arvet "inte kan förstå den jugoslavisk-svenska koloniens etno-sociologiska struktur" måste på ovanstående grunder avvisas som felaktigt.

En sak av mindre vikt är att Pleijel kritiserar titeln på min avhandling "*Sötebrödet*", som han finner "kuriös och föga upplysande". Då bortser han från att jag har följt vad som närmast är praxis för nutida avhandlingar, nämligen att ge avhandlingen ett namn som anspelar på ett centralt tema (jämför t. ex. *Träskoadel*, *Den dubbla identiteten*, *Upp till kamp i Båtskärsnäs*) och därutöver en preciserad undertitel. För *Sötebrödets* del är den, i stora bokstäver på omslaget, "En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle".

Replik

Av Hilding Pleijel

Ovanstående inlägg tarvar inte många kommentarer. Den konfessionella splittringen i Jugoslavien är allmänt bekant och finns angiven i varje större uppslagsbok. Uppgiften att det grekisk-ortodoxa arvet ingenting betytt för livshållningen är ett naket påstående, som det ålegat förf. att bevisa. De anförda etno-sociologiska undersökningarna (J. Redins och Sven B. Eks) visar att här föreligger ett intressant problem.

Vad beträffar titeln "*Sötebrödet*", erkänner förf. indirekt att den är bokstavligen tillgjord och saknar förklaring i boken. Tydligen vet inte förf. själv vad "*Sötebrödet*" är. Annars hade han väl inte till huvudtitel valt en biblisk term (Matt. 26: 17 m. fl. i gamla övers. om påskens "osyrade bröd"), samtidigt som han förnekar varje religiös påverkan. Att en doktorsavhandling av denna art väckt uppseende finner jag helt naturligt.

Emin Tengström: Latinet i Sverige. Om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare. Bonniers, Stockholm 1973. 127 s.

Latinet var i äldre tider forskarnas andra modersmål och den lärda världens universalspråk. Detta gällde långt in på 1800-talet. Bror Emil Hildebrand, den blivande riksantikvarien, omtalar i sina Minnen att när han år 1831 ville i form av en disputation framlägga sina antikvariska rön, måste han begära kungligt tillstånd att få författa texten på svenska; det var självklart att disputationen måste försiggå på latin. Ännu så sent som 1908, berättar Gottfrid Billing från det bekanta prinsessbröllopet i S:t Petersburg, kom "en kaukasisk furste, en liten fuling" fram till honom och började ett samtal på latin. För den yngre generationen hör nu allt detta till sagans värld. Romarspråket misshandlas skändligt i både tal och skrift, och — vad värre är — okunnigheten om och därmed föraktet för latinets kulturbärande roll i äldre dagar växer sig allt starkare.

Det är därför inte underligt att latinets företrädare i vårt land börjat reagera och både genom föredrag och skrifter framhållit detta språks stora betydelse i svensk kulturhistoria. Flera smärre bidrag har tidigare uppmärksammats i Rig (1973 s. 95; 1974 s. 35). Nu skall här omnämnas ett arbete av latindocenten i Göteborg Emin Tengström om latinet i Sverige som verkligen gör skäl för beteckningen populärvetenskap av bästa märke. Naturligtvis har de olika översiktsverken i kyrkohistoria, litteraturhistoria och pedagogikhistoria under årens lopp uppmärksammat latinstudiet och den latinska litteraturen i gångna tiders Sverige. Men här möter mig veterligt den första skildring som är helt ägnad åt latinets roll i Sveriges kulturhistoria.

Ett rikt källmaterial har stått förf. till buds, och av de många pusselbitarna har han skapat en mycket lärorik och njutbar framställning. Stoffet har grupperats i fyra epoker, som nära ansluter sig till de gängse historiska perioderna, således: medeltiden, äldre vasatiden, stormakts-tiden, frihetstiden och tiden efter 1809. Inom varje skede har han redogjort för vad latinet betydtt för kyrkan och skolan, för diplomaten och för litteraturen. — eller såsom han mera

pittoreskt uttryckt det i undertiteln: klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare.

Som man på förhand kunde vänta, spelade latinet stor roll under svensk medeltid men dog nästan ut den första tiden efter reformationen. Under den romersk-katolska perioden i vårt land var latinet kyrkans huvudspråk, och även förvaltningen och diplomaten använde i stor utsträckning latinet. Förf. diskuterar den tidigare uppmärksammade omsvängningen på 1360-talet, då man både privat och inom diplomaten övergick till svenska eller lågtyska. Man har, såsom t. ex. E. Wessén, menat att detta berodde på impulser från Norge, som vid denna tid var förenat i union med Sverige. Enligt förf. var orsaken snarare den att stormännen vid denna tid själva började handha sin korrespondens i stället för att lita till klerker och då hellre använde sitt modersmål än att de lärde sig det svåra latinet. Detta låter säga sig, men man står frågande inför den hastiga förändringen och anar också vissa ekonomisk-historiska orsaker i samband med borgerskapets ökade betydelse.

Nedgången under 1500-talet berodde naturligtvis på Gustav Vasas antiromerska politik och reformatornas antikatomiska propaganda. Intressant är förf:s påpekande att den latinskolade Olavus Petri försvenskar de latinska formerna och sålunda skriver doctorer och inte *doctores*; här spårar man som på så många andra håll i reformatorns skrifter dennes tydligt manifesterade nationella sinnelag. Med humanismens och nyaristotelismens framväxt i början av det följande seklet kom ett nytt uppsving för latinstudiet och därmed också för litteratur på latin. Detta fortsatte under hela 1600-talet, så att förf. kan fastslå att "stormaktidens lärda värld var latin-språkig" (s. 65) och att blomstringsperiodens höjdmärke nåddes under tiden 1670—1700. Man förbiser ofta att Georg Stiernhielm, som lärde sånggudinnorna "dichta och spela på svenska" även var en framstående latinsk skald. Ja, latin-kulten gick så långt att en medlem av den berömda lärdomssläkten Rudbeckius, Stockholms- rektorn Jacobus, föreslog att man skulle anlägga en ny stad i Sverige, där alla — jordbrukare, hantverkare, köpmän, kvinnor och barn — skulle vara latintalande och att sedan svenska skolbarn skulle sändas dit för att få daglig praktisk övning i språket (s. 61). När läget var sådant,

förstår man vilken chock det blev för samtidens lärda, när en annan Rubeckius, lärdomsbjässen Olof d. ä., i ett program inbjöd till en föreläsning som skulle hållas på svenska.

Under frihetstiden med dess nyttobetonade inriktning började röster höjas mot latinherraväldet — det räcker att nämna Olof von Dalin och framför allt Andreas Rydelius. När förf. omtalar lundakonsistoriets förslag år 1723 att svenska borde vara föreläsningsspråk, kunde han ha nämnt att detta memorial med allra största sannolikhet författats just av Rydelius. Med 1800-talet tog latindebatten ökad fart. Nu var det nyhumanismen (med Es. Tegnér i spetsen) som hävdade de klassiska studiernas allmänna bildningsvärde gent emot de kretsar som yrkade på utvidgad plats för realämnena och då också ett förminskat latinstudium. I den ena skolstadgan efter den andra minskades latinets utrymme på schemat, vilket naturligtvis ledde till att språket mer och mer sköts åt sidan. Det var endast inom de ecklesiastiska kretsarna som romarspråket alljämt nyttjades, såsom vid pastoraldisputationer och prästmöten. I våra dagar är i Sverige en latintalande präst och förresten även professor en sällsynthet.

Boken om latinet i Sverige utgör en fängslande läsning för var och en som intresserar sig för den svenska kulturens historia. Tacknämligt nog är boken försedd med utförliga och noggranna noter med angivande av källställena. Man skulle bara önskat att förf. inte så ofta hänvisat till gängse översiktsverk (där ej sällan källhänvisningar saknas) utan konsekvent angett den ursprungliga tryckta källan. Till tjänst för en kommande ny upplaga må några felstavade namn här påpekas: läs s. 39 Georg (Norman), s. 43 Ordinantia, s. 102 Grundtvig, s. 111 not 129 Norborg, s. 126 not 30 Brilioth.

Hilding Pleijel

Hans Olof Boström: Fünf Egerer Kabinettschränke des 17. Jahrhunderts in schwedischem Besitz. Diss. Acta universitatis Upsaliensis Figura. Nova Series 14. Uppsala 1975. 155 s., ill.

Kabinettskåp hörde under renässansen och barocken till de möbler man utan undantag kunde förvänta sig att finna i aristokratiska och högborgerliga hem på kontinenten. För den svenska

aristokratien innebar 30-åriga kriget ett starkt ökat inflytande och stärkta politiska positioner. Detta tog sig uttryck i nya representativa bostäder. I dessa placerade de hemvändande segerherrarna sina förvärv av konstskatter efter kontinentalt mönster. I de nya inredningarna återfinnes även kabinettskåp, de kallades då Schreibisch eller någon gång Kunstschränk. I staden Eger i Böhmen framställdes kabinettskåp, vars dekorativa utsmyckning i en kombination av relief och intarsia kom att utveckla sig till något mycket självständigt bland samtidens olika typer av kabinettskåp. Förhållandevis litet finns bevarat av dessa skåp till våra dagar. I svensk ägo är sex stycken sådana skåp kända. Hans Olof Boström har i en avhandling behandlat fem av dessa. Avhandlingens avgränsning kan synas originell; innebär ett svenskt ägarskap något speciellt betydelsefullt för skåpen? Givetvis skiljer detta faktum inte dessa fem skåp från andra egerskåp, men de erbjuder ett fullt tillräckligt material för avhandlingens huvudsyfte: En ikonografisk tolkning av reliefintarsiornas bildframställningar.

Material i utländsk ägo har utnyttjats för jämförelser, men inte i samtliga fall studerats direkt av författaren. Det sjätte skåpet, på Skokloster, har författaren redogjort för i en uppsats publicerad i ett tidigare sammanhang. Avhandlingen karakteriseras av en klar och enkel framställning, vilket något uppväger den allvarliga bristen på illustrationer.

Inledningsvis ger författaren en noggrann beskrivning av skåpen. Därefter följer avhandlingens huvudkapitel, Beschreibung und Deutung der Bilder, som är indelat i fjorton underavsnitt, vart och ett representerande en motivgrupp. Det tredje kapitlet, Die Vorlagen und ihre Meister, ger en sammanfattning och mer ingående presentation av samtidens väsentligare arbeten i historia, filosofi, politik etc. och deras illustratörer. I det därpå följande kapitlet redogöres förutom för skåpens ägare också för vilka mästare och hantverkare som utfört dem samt för olika metoder för datering av skåpen. De två avslutande kapitlen behandlar bildprogrammet och dess betydelse samt skåpens funktioner.

Reliefintarsiorna finner vi på skåpens yttersidor, i ett fall även på locket, på dörrarnas ytter- och innersidor samt på låd- och luckfronter. Författaren ger en noggrann beskrivning och analys av motiven och tolkar deras betydelse. Ett stort

arbete är nedlagt på att finna förlagor och konstnären bakom dessa. Den utvikning författaren gör i avsnittet med underrubriken Planetengötter ger oss en utmärkt uppvisning i barocktidens spetsfundigt lek med sentenser i vars begynnelsebokstäver kopparstickarnas namn döljer sig. På ett förtjänstfullt sätt redogörs i varje enskilt fall för aktuella samtida arbeten, deras författare och, det viktigaste, deras illustratörer. Mathias Merians dominans är påfallande, hans produktion och mångsidighet imponerande. Merians vidsträckta berömmelse och betydelse för sin samtids vetenskapliga publikationer är väl känd, men här får vi belägg för ytterligare ett område där hans gravyrer blivit utnyttjade. Inte minst intressant är upplysningarna om dessa bokverks spridning, var man kunde förvänta sig att finna dem, vilka som studerade dem och vilken betydelse de hade för den tidens unga adelsmäns uppfostran och bildning. Många är de titlar man känner från andra sammanhang och som verkat inspirerande inom olika verksamhetsfält under barocken, i vissa fall betydligt längre fram i tiden.

Inte någon av de fjorton motivgrupperna kan anses vara uteslutande dekorativ, alla tjänar som symboliskt bildspråk för åtminstone ytterligare en betydelse. Kuriöst är att figurer från samma förlaga på olika skåp kan representera skilda sinbilder, en enkel operation, som egentligen endast kräver utbyte av attribut. Författaren redogör inte endast för barockens starka inspiration och beroende av de antika auktorerna och förebilderna utan ger en idéhistorisk analys av skillnaderna mellan antikens och barockens uppfattningar och tolkningar av kriget, hjältarna eller dygderna, för att taga några exempel.

Ett ambitiöst försök har gjorts att spåra skåpens ursprungliga ägare, uppgifter som skulle kunna vara av kulturhistoriskt intresse. Resultatet av efterforskningarna har emellertid blivit mager. Ett av skåpen kan anses ha tillhört en av 30-åriga krigets mer framstående militärer, Göran Paykull. Ett annat skåp har, med största tveksamhet, på ikonografiska grunder förknipats med den än mer namnkunnige Lennart Torstensson. De övriga skåpens tidigare ägare har ej kunnat spåras. Kapitlet rymmer även en redogörelse för de mästare, som var verksamma i staden Eger. Under den tid då de aktuella skåpen tillverkades fanns två mästare, Adam Eck och

Johan Georg Fischer, den sistnämnde enligt författaren den skickligaste och mest konstförfarne. Trots detta faktum har rådsherrarna i staden uteslutande gjort sina beställningar av offentliga gåvor hos Eck. De svenskägda skåpen är också samtliga tillverkade av denne. Varför gjordes inga offentliga beställningar hos den uppenbarligen mer framstående Fischer?

Även om nu skåpen utgått från samma mästare visar det sig att reliefintarsiorna är långt ifrån enhetliga. Författaren får här anledning att presentera verkstadens olika kategorier snickare och hantverkare och deras uppgifter. Vid sidan av mästare Adam Eck själv fanns ett antal hantverkare, som utförde reliefer i vilka deras individuella särdrag kan urskiljas.

För skåpens datering finns olika metoder att tillämpa. Adam Eck avled 1664, varför hans verksamma period infaller årtiondena kring seklets mitt. För en närmare datering är det betydelsefullt att känna till publiceringsåret för reliefintarsiornas förlagor. Dateringen av Göran Paykulls skåp underlättas av de heraldiska reglerna. Skåpet med dennes adliga vapen bör nämligen vara tillverkat före år 1651, det år då Paykull upphöjdes i friherrligt stånd och hans adliga vapen alltså kompletterades med hänsyn till detta. En trolig datering göres än exaktare, genom det faktum att Paykull 1648 som överkommandant vistades i trakterna kring staden Eger. Det var av vital betydelse för stadens välfärd att stå på god fot med svenskarna. En hedersgåva i form av ett kabinettskåp var en vanlig metod att vinna välvilja. Författaren visar i detta fall på en intressant källa, nämligen staden Egers bevarade räkenskaper. För Paykulls del sviker emellertid denna källa, från den period där man har anledning finna Paykulls namn saknas räkenskapshandlingarna. I de bevarade räkenskaperna ser man hur pass omfattande beställningar som gjorts hos Adam Eck och inte sällan även för vilka dessa beställningar var avsedda. Denna i flera avseenden viktiga källa har uppenbarligen inte kunnat vara till hjälp vid efterforskningar rörande de övriga skåpens provinien. En begränsning ligger naturligtvis däri att endast de skåp som varit avsedda som offentliga gåvor från staden Eger kan spåras denna väg.

Skåpen var onekligen sin tids statusmöbler och hade redan härigenom en funktion. Den ursprungliga funktionen som portabel skrivmöbel

försvann väl aldrig helt, de kallades dock Schreibitsch, men blev så småningom av underordnad betydelse. Skåpen fick i alla sina lådor och fack hysa föremål av de mest skiftande slag, från enklare bruksföremål till dyrbaraste precisas. De kunde tjäna som smyckeskrin och förvaringsplats för toalettartiklar åt förnäma damer. Två av skåpen i avhandlingen kan rubriceras som sådana, författaren menar att såväl skåpens förhållandevis små dimensioner, som framförallt reliefintarsiornas bildprogram ger belägg för detta. Inte heller på de övriga skåpen är bildvalet slumpmässigt utan har en given betydelse, med anknytning till skåpets ägare. Med tanke på det ofta mycket underfundiga bild- och symbolspråket förmodar författaren, säkerligen med rätta, att Adam Eck haft i ämnet bildade adelsmän till hjälp med råd och kunskaper. För att visa att mästern Eck haft kontakt med sådant herrskap får vi veta att bland barnen Ecks faddrar fanns en greve och en friherre. Betydelsen av detta får inte övervärderas, det hörde till vanligheten att personer ur det högsta samhällsskiktet agerade faddrar åt bonde- och hantverkarbarn.

Hans Olof Boström har med sin avhandling om de genom sin ikonografiska rikedom särpräglade Egerskåpen i vidare bemärkelse ökat kunskapen om barockens föreställningsvärld och inom ett mycket begränsat område givit oss en utmärkt översikt över barockepokens komplicerade bildmässiga symbolspråk.

Jan Gerber

Konst och mode, vandringsutställning. Nationalmuseum. Stockholm 1975. 44 s., ill.

Nationalmuseums vandringsutställning 1976, *Konst och mode*, är en synnerligen intressant och givande utställning, inrymmande ett rikt urval av konst från 1400-tal till nutid. Med porträtt och andra bilder belyses modets utveckling och detta material kompletteras med prover på mönstrade siden- och sammetsvävnader, med figurer i porslin och med smycken av allehanda slag. Också järngarnityr, solfjädrar och etuier finns med. Utställningen är sammanställd av en del inlånat material från andra samlingar, men tyngdpunkten ligger på Nationalmuseets eget material.

Utställningen har ordnats av förste intenden-

ten Gunnel Sylvan Larsson tillsammans med Marianne Ugglå. De svarar också för den utmärkta vägledningen, som inte bara innehåller en förteckning över den utställda konsten utan också ger en historisk överblick, som följer utvecklingen i de ledande kretsarna i Europa från medeltidens Burgund till Italiens renässans och som i fortsättningen behandlar dräktskicket hos tyska medborgare och landsknektar, de spanska ceremoniella hovdräkterna, det rika borgerskapets klädedräkt i Nederländerna på 1600-talet och Frankrikes därefter alltmera dominerande ställning på modets område. De olika kapitlen belyser denna utveckling med ett rikt material, som gör den lilla boken till en behändig dräkthistoria. Det är det internationella modet som behandlas och får sin belysning med den internationella konstens produktion. På så vis ges en bakgrund till modets utveckling och visas hur impulserna utgår från de kulturellt, ekonomiskt eller militärt dominerande kretsarna.

Vad man måste hålla i minnet är den ofta trånga krets av socialt och ekonomiskt gynnade personer, som använde dessa dräkter. Och denna strängt begränsade samhällsgrupp avmålades vanligen i sina högtidskläder. Vardagsdräkten kunde se helt annorlunda ut. De lokala variationerna var också stora och med gamla dagars tidsödande transporter blev kommunikationerna ofta sparsamma och fördröjda. Därför kunde modet skifta starkt mellan olika länder vid samma tidpunkt. 1700-talets svenska resenärer beställde enligt flera vittnesbörd nya kläder av skräddare i Paris, innan de vågade visa sig ute i världsstaden.

En annan fråga är hur trogen konstnären var verkligheten och i vilken utsträckning han bättre på den avbildades dräkt? ”Sergel, mera rädd om sin reputation — — — nekar häldre at arbeta än at vanpryda sitt arbete” — med en omodern frisyr, skriver G. J. Ehrensvärd 1779 (Dagboksanteckningar vid Gustaf III:s hof I, 1878, s. 420 f.). Man kan också ställa spörsmålet om inte samma dräkt och arrangemang många gånger användes för olika porträtt. Carl Sparre är avbildad på tre likartade porträtt 1763 av G. D. Matthew och på ett osignerat porträtt av Carl von Linné i privat ägo återfinns varje detalj i dräkten och miljön, t. o. m. gäspennan i handen, endast ansiktet är utbytt (G. Hazeliuss-Berg o. S. Wallin i Sv. Linnésällskapets årskrift

39—40, 1956—57, s. 66 f.). Ebba af Wirsén beklagade sig över att hon aldrig haft en sådan klänning som den Fredrik Westin målat henne uti (E. Grenholm, *Din tillgivna Ebba*, 1955, s. 42). Detta är ett par exempel på behandlingen av modet i den ståndsmässiga konsten. När det gäller folkdräkterna lånade konstnärerna friskt av varandras rekvisita. Till Düsseldorf försändes folkdräkter från Sverige och på Konstakademien i Stockholm fanns ett hårt slitet lager av sådana plagg.

Konstnärens idealbild är ej alltid densamma som den praktiska realiteten och här väcker den rika utställningen och den mycket upplysande katalogen viktiga, ännu inte besvarade frågor till liv.

Gunnel Hazelius-Berg

Bygga skånska städer. Aspekter på stadsarkitektur efter 1950. Sydsvenska Dagbladets årsbok 1976. Red. *Ragnar Gustafson*. Malmö 1975. 200 s., ill. Pris ca kr 45:50.

Den skånska stadsarkitekturen har i mångt och mycket sin egenart. Förutsättningarna har varit särpräglade. Men förhållandena har dock inte varit mer annorlunda, än att vad som säges och visas i *Bygga skånska städer* också har aktualitet uppåt landet.

Mycket i Skåne är resultat av centraldirigeringen från huvudstaden och många arkitekter har kommit från Stockholm. Den sydsvenska Byggnadstidningen skrev en gång om Lund, att staden "utsetts till experimentfält för snart sagt alla mera kända svenska arkitekter". Aktuella var då bankbyggnaderna framför domkyrkan, däribland I. G. Clasons kuriösa hypotekshus. Ett liknande yttrande kunde också ha gällt de skånska stadskyrkor som uppfördes under perioden.

Men i många andra fall har Skåne varit först, beroende på ekonomiska resurser och kontinentalt grannskap. Att Stockholmsutställningen 1930 betydde funktionalismens snabba genombrott på olika områden kunde en dåtida stockholmare konstatera redan på hösten samma år enbart genom en blick i bosättningsaffärernas skyltfönster. Beträffande heminredning var man kanske inte lika snabb i Skåne. Men med Sven Markelius konsert-hus i Helsingborg 1931—32 fick södra Sverige en

monumentalbyggnad i funkis tidigare än Stockholm.

Och redan före Stockholmsutställningens intensiva propaganda för lamellhusen fanns sådana på Sorgenfriområdet i Malmö uppförda enligt en stadsplan från 1927. Anknypningen till den lokala byggnadskulturen som så starkt framträder i det skånska egnahemsbygandet på 1920-talet följer visserligen statliga typritningar, men mönstren för dessa hade utarbetats av i Skåne verksamma arkitekter redan på 1910-talet.

Om ovanstående kan läsas i olika uppsatser i *Bygga skånska städer*. Det rika bildmaterialet, som gör boken också till ett planschverk, är taget av Ernst Henriksson, som därigenom har lämnat ett värdefullt tillskott till framställningarna.

Utrymmet tillåter inte att på ett någorlunda nöjaktigt sätt redogöra för verkets mångskiftande innehåll och de många synpunkter som där framförs. Här skall endast nämnas några enskilda monument och anläggningar för att exemplifiera hur dessa användes för att belysa utvecklingen och tolka de krafter som rört sig i tiden. Det allmän-giltiga i skeendet sträcker sig vida utöver den formellt lokala begränsningen. Bokens åskådliga hembygdsundervisning har vida perspektiv.

Inne i själva stadskärnorna reser sig ofta ensamstående högre hus med brandgavlar som ofta bär rester av att ha varit annonstavlor av jätteformat. Man kan undra över hur dessa åbåken fått komma till. Boven är den allmänna byggnadsstadgan 1874. I den gavs möjlighet att bygga stenhus i fem våningar, som snabbt utnyttjades av enskilda byggherrar. Men den tänkta expansionen uteblev och luckorna i husraden utfylldes aldrig.

Med arbetartillströmningen till städerna uppstod i början en bebyggelse som "Nöden" i Lund. Byggnadsätt och material var så primitivt, att var och en kunde till nöds vara sin egen byggherre. Men en glesbebyggelse av detta slag räckte inte. Hyreskasernerna kom istället och därmed skärptes också lönsamhetsaspekten och spekulationsbyggandet. Fasader förenklades och planlösningar blev schablon. Här gavs många orsaker till senare förslumning. Större hus krävde dock stabilt byggnadsmaterial. Bränt tegel fick en så strykande åtgång, att man måste använda sådant även av sekunda utseende. Den ståtliga putsarkitekturen på Lunds stationsbyggnad från 1856 var kanske egentligen en nödlösning, även om den också

motsvarade tidsmodet. Byggnaden är för övrigt det enda av södra stambanans tidiga stationshus som någorlunda oförändrat kvarstår och alltså värd att en ankommande resande vänder sig om.

Orsakskedjorna är många. När järnvägen kom fick nya, stora tegelbruk avsättning även på längre håll. Beroende på tillverkningsorten skiftar teglet i färg. Att Malmö och Lund fått så många gula tegelhus, nu sjaskiga i färg, beror på den kalkhaltiga leran i Lomma och från orten utgående afärsintressen.

Järnvägarna kom också att i hög grad prägla själva stadsplaneringen. På järnvägsstationernas baksida uppstod industrier och arbetarkvarter. Den monumentala fasaden framåt underströks av planteringar, som ibland växte till parker. Dessa var föregångare till stadsparkerna, vilka blev ett av medlen att motverka förfulningen och hälsovådligheten. Den "gröna staden" är dock endast tillfälligt berörd i föreliggande bok.

Författaren till kapitlet Modernismens epok, det mest djuplodande i boken, säger inte "slutet gott, allting gott". Tvärtom! Framställningen har en slutvinjett som lika gärna kunde varit från Stockholm eller ett u-land: höghus med byggnadskranar. Bildtext: "Byggnadskranen är ett mäktigt arbetsredskap, men kan den skapa en levnadsmiljö för människor?" Författaren analyserar orsakerna till att det gått snett. En ensidigt teknisk-ekonomisk syn har behärskat den statliga kontrollbyråkratin men också dem som projekterat denna bostadsmiljö. Brådskan har varit för stor, ensidigheten i tänkandet för dominerande: "I den extrema högbebyggelsen har den ensidiga synen på stadsgestaltningen tagit sitt triumfatoriska och ohyggliga uttryck." Citaten får räcka, författaren hänvisar till de riksbekanta miljöerna i Skärholmen, Hammarkullen och Rosengård.

I kontrast till detta visar sig halvgamla bostadsområden uppförda i den tidiga funktionalismens anda ha kvalitéer som behöver tillvaratas. En provundersökning i Malmö har visat, att goda förutsättningar finns härför men på villkor att de förberedes i tid. Problemet bör vara det samma i andra svenska städer.

En motsatt art av byggenkap skildras i kapitlet Det egna hemmet. I dess slutord beröres även här frågan om bevarandet. Ombyggnader och nytillsatser omintetgör de ursprungliga intentionerna om skånsk särprägel och viss likformighet.

Förf. ställer frågan: "Vad gör våra byggnadsnämnder?"

I de skånska städerna fångar de märkliga medeltidskyrkorna såväl församlingsbornas, turisternas som forskningens intresse. Det kyrkobyggande som där började på 1880-talet och framåt är föga uppmärksammat (vilken turist efterfrågar i Malmö S:t Pauli eller Caroli kyrka?). I kapitlet Kyrklig arkitektur föreligger en genomgång av periodens kyrkobyggande fram till efterkrigstiden. Stilhistorisk efterrapning med strävan till monumentalitet är den sammanfattande karaktéristiken. Ointressant är perioden ingalunda, se blott på bilden av S:t Johannes i Malmö, som för tanken inte bara till Engelbrektskyrkan utan också operabyggnaden i Stockholm.

Bygga skånska städer har tillkommit under byggnadsvårdsåret 1975 och avslutas följdriktigt med en uppsats Bevara hus med lagens hjälp. Med rätta betonar dess författare, att vad räcker lagen om inte behövligen ekonomiska resurser står till buds. Han kan dock framhålla, att en inte obetydlig byggnadsvård och bevarandeplanering sker i de skånska städerna. En sinnesändring har skett under senare år — men den har suttit hårt inne! Lönsamhetssynpunkterna för stunden har äntligen fått jämka på sig.

Med sin långa serie av årsböcker har Sydsvenska Dagbladet åstadkommit ett högst värdefullt och enastående skånskt hembygdsbibliotek. En fortlöpande förteckning saknas tyvärr. Främst av de volymer som bör ha ett stort intresse även utanför landskapet kan man nog sätta Bygga skånska städer. Dess åtta författare skall till sist uppräknas i den ordning de här refererats och är representerade i boken: John Sjöström, Per-Jan Pehrsson, Olle Svedberg, Gunnar Sundbärg, Kell Åström, Hjördis Kristenson, Torkel Eriksson och Evald Gustafsson.

Sigfrid Svensson

Linné i Skåne. Carl Linnaeus dagboksmanuskript från Skåneresan 1749, utdrag ur den publicerade reseberättelsen 1751 — huvudsakligen där dagboksark är försvunna — samt ur andra tryckta arbeten. En antologi sammanställd av *Bertil Gullander*. Norstedt & Söner. Stockholm 1975. 395 s., ill.

Linnés Skånska Resa får väl anses som den främsta av hans landskapsskildringar. Den har också blivit mycket omskriven, ofta ställvis citerad och flitigt utnyttjad inom forskningen men däremot föga undersökt som litterärt dokument. Längre förbisåg man att det tryckta arbetet vilade på ett dagboksmanuskript som tedde sig helt annorlunda. Det var först genom Sixten Belfrages undersökning av stilarten i dedikationen till Skånska Resan (jfr rec. i *Rig* 1975 s. 109) som man fick klart ådagalagt att här i själva verket förelåg två helt olika verk.

Under sådana förhållanden är det ur många synpunkter av stort värde att dessa dagböcker blivit utgivna i tryck. Det är konstnären och författaren Bertil Gullander som påtagit sig den icke ringa mödan att göra manuskripten till de olika reseberättelserna tillgängliga för forskningen. Det är en berömvärd insats som inte nog kan uppskattas. Tidigare har Gullander utgivit Linné på Öland, på Gotland och i Västergötland. Nu föreligger i Linné i Skåne den sista av landskapsresorna i praktfull utstyrelsel och praktisk anordning.

Utg. har tillämpat samma utgivningsmetoder som i de föregående volymerna. Han har återgivit det egentliga protokollet sådant detta bevarats i Linnean Society i London och endast företagit en lätt modernisering i fråga om stavning och interpunktering. Där manuskriptet nu saknar några partier har dessa ersatts med motsvarande text från den tryckta upplagan. Utgivarens många förträffliga noter och förklaringar har till läsarens tjänst placerats i de breda marginalerna vid sidan om texten. Det bör även påpekas att utgåvan är rikligt försedd med illustrationer, därav många i färg, och med Linnés egna bläckteckningar i reseprotokollet. Person-, Orts-, växt- och djurregister underlättar användningen av boken i studiesyfte.

Huruvida utg. lyckats att alltid rätt tolka

dagbokstexten kan ej bedömas utan tillgång till handskriften. Han har själv satt en del frågetecken, och även läsaren undrar ibland om ett ställe är riktigt återgivet. När det t. ex. s. 17 omtalas att den medföljande sekreteraren utvalts "för dess angenäma levnads *arv*", vågar man nästan säkert påstå att här föreligger en felläsning eller felskrivning för *art*. Man kan även tvista om urvalet av förklaringarna. S. 37 får man veta att *mathematici* betyder matematiker, vilket en aldrig så latinokunnig läsare nog kan räkna ut på egen hand. Däremot hade det på föregående sida behövts en upplysning att "Hårslund norr om Wäxiö stad" är det bekanta Hofslund, som både Linné och senare Ödmann så mycket prisat. Och vad heter i dag det märkliga Borrum (s. 36), där folket samlades till dans efter pingsthelgens gudstjänster? Inte heller de tidigare utgivarna (Sahlgren, v. Sydow) har gett någon upplysning därom.

Ett ännu mer belysande exempel må anföras, då det äger större räckvidd. Linné berättar från Malmö (s. 170) att "*Dagström*, överstelöjtnant, sågs i kyrkan" och ger därefter ett levande porträtt av denne: "Han hade litet hår och grått samt var flintskallig i huvudet, hans lineamenter (anletsdrag) voro allvarsamma, hans ögon skarpa med stora ögonbryner samt ett stort ljusgrått skägg, som gick ifrån alla sidor av ansiktet utom kinderna och vuxet i naturligt skick, neder till mageroten räckande, som verkligen gav en ålderdoms prydnad, sådan som österlänningarna ännu vörda". Linné tillägger att mannen sades tala "förnuftigt, artigt och angenämt" utom då man rörde vid en viss punkt; då blev han "icke mer sin egen". Varför har Linné ägnat mer än en halv sida åt denna gestalt och varför har han uteslutit notisen i den tryckta boken? Jo, Olof Johansson Dagström var inte vilken officer som helst. Han var vid denna tid en riksbekant figur och i var mans mun.

Olof Dagström var en karolinsk krigare som följt Karl XII till Turkiet och utan tillstånd begett sig hem till Sverige från Bender. Han slog sig ner på Gärsnäs gård i Skåne och började att i tal och skrift proklamera att den holsteinske hertigen var den rätte konungen (Karl XIII). Detta var ju majestätsbrott. Dagström häktades, rannsakades och blev omsider insatt på Malmö fästning. Hans bevakning mildrades med tiden

och han fick bl. a. tillåtelse att besöka tyska kyrkan. Det var där Linné såg honom och fängslades av den underliga gestalten. Om allt detta får man emellertid inte veta någonting i utgåvans förklaringar; där lämnas endast den oriktiga uppgiften att Dagström dog omkr. 1738, alltså elva år före det tillfälle då Linné såg honom! Han avled någon gång mellan 1755 och 1771.

En betydelsefull fråga är hur de båda reseberättelserna, den otryckta och den tryckta, förhålla sig till varandra. Utg. har endast helt kort berört saken i förordet. Sigurd Fries har emellertid ägnat problemet en ingående undersökning (i Sv. Linnésällskapets årsskrift 1966). Där har han utrett både sambandet och skillnaderna, innehållsligt och stilistiskt. I fråga om innehållet kan man i korthet säga att Linné i den tryckta upplagan uteslutit partier av mera personlig art, både om sig själv och om andra (som t. ex. Dagström). I stället har han där tillfogat åtskilliga upplysningar och utredningar av social-ekonomisk natur. Det var ju som ständernas kunskapare i fråga om allmänna nyttigheter som han företog resan. På så sätt har den tryckta boken vunnit åtskilligt i sakvärde men gått miste om många pärlor av levande skildringskonst. Detta gäller både natur och människor. Låt mig som exempel till sist anföra (med modern stavning) vad Linné skriver till avsked av Stenbrohult, hans älskade *solum natale* (födelsebygd). Det är ett stycke utsökt naturlyrik: "Aftonen blev lugn, sjön Möckeln stod som en spegel, den sköna bokskogen speglade sig i vattnet, ekoerna gävo genljud av ett *triste vale* (sorgset farväl) och jag vilidiserade (valedicerade, tog farväl av) min ungdoms *Flora*, som med mig lekt i barndomsåren" (s. 57).

Hilding Pleijel

Sten Lindroth: Magnus Gabriel von Block. Norstedt & Söner. Stockholm 1973. 227 s.

I serien Svenska Akademiens Minnesteckningar — som inom sig rymmer ett stort antal populärvetenskapliga arbeten av högt värde — har En av De aderton, lärdomshistorikern Sten Lindroth publicerat en fängslande studie över den halvt legendariske östgötske provinsialläkaren Magnus Gabriel von Block (1669—1722). Redan tidigare

har förf. (i sin essäsamling *Fru Lusta och Fru Dygd*) givit ett snabbt skisserat men livfullt porträtt av den "karolinske stridsmannen". I det nu framlagda arbetet har förf. mera utförligt skildrat den märklige landsortsdoktors växlande levnadsöden och kulturella insatser.

Förf. är som sig bör tung av lärdom men han är ovanligt lätt på handen och tecknar i sex kapitel på ett fascinerande sätt Blocks mera ovanliga livsöde mot bakgrunden av det svenska och europeiska kulturlivet vid denna tid. Magnus Gabriel von Block framträdde som en av förgrundsgestalterna i den kulturkris som inträdde i Sverige vid det karolinska skedets slut. Han tillhörde den grupp forskare som energiskt kämpade för det upplysta förnufts seger över allt slags vidskepelse och övertro.

Block var en akademiskt utbildad vetenskapsman och hade under sina långa resor utomlands upplevat det europeiska kulturlivets olika gestaltningar. I Rom hade han i sin ungdom uppträtt vid en disputation som försvarare av de lutherska sanningarna, hos hertigen av Toscana hade han i trettioårsåldern tjänstgjort som tolk och litterär rådgivare och i Harderwijk hade han, liksom Linné några årtionden senare, förvärvat medicine doktorsgraden. Efter hemkomsten till Sverige blev han 1704 provinsialläkare och brunnsmedicus i Östergötland.

I denna stilla landsort tillbragte Block sitt återstående liv men blev därför inte någon isoleerad kammarlörd. Han framträdde tvärtom tid efter annan med temperamentsfulla och grundligt lärda skrifter som gav genljud i hela landet. Det är också denna polemiska produktion som fört hans namn till eftervärlden. Helt naturligt har hans minnestecknare särskilt uppehållit sig vid dessa stridsskrifter och satt in dem i ett större idéhistoriskt sammanhang, dvs. i tiden för brytningen mellan gammal aristotelisk ortodoxi, av såväl filosofiskt som teologiskt slag, och den nya naturvetenskapligt grundade förnuftsstron. Det är denna Blocks insats som berättigar honom att räknas bland upplysningens pionjärer, och det är denna outtröttliga verksamhet som förf. lyckats så fängslande åskådliggöra. Boken om von Block utgör ett vittnesbörd om att lärdomshistoria inte behöver betraktas som torr katedervisdom utan kan som här levandegöra ett geni "mer sjudande än en forsande ström", som det heter i ett av Blocks eftermälen.

Hilding Pleijel

Chr. H. Ericsson (red.): **Övärld och gränsbygd**. Fyra föredrag hållna ombord på fiskeriutbildningsfartyget RAI under maritimhistorisk och etnologisk exkursion 26 juli—29 juli 1974. Helsingfors 1975. 106 s., ill.

Kontakten mellan Nordens etnologer har alltid varit mycket god, inte minst inom den maritim-etnologiska sektorn. Livligast har kanske samarbetet mellan Sverige och Finland varit, naturligt med tanke på de många ekologiska och historiska beröringspunkterna. Som ett led i denna politik anordnades också den ovannämnda exkursionen. Vårdinstitutioner var Kulturhistoriska institutionen vid Åbo akademi och Sjöhistoriska byrån vid Museiverket i Helsingfors med prof. Nils Storå och byråchef Christoffer H. Ericsson som närmast ansvariga. Exkursionens syfte var "att belysa det ekonomiska system som utvecklats kring östra Finlands kustsocknar, de stora utöarna, Ingermanlands och Estlands kuster samt storstaden St. Petersburg". De nu publicerade fyra föredragen avsåg att ge en teoretisk ram till den konkreta verklighet deltagarna upplevde under båtfärden i Finska Vikens östligaste skärgård.

Ch. Ericssons inledande föredrag med rubriken Finska Viken och dess östligaste bassäng informerade om den yttre geografiska och historiska ramen inom vilken rapportens övriga forskare haft sina studieobjekt. Huvudintresset är främst sjöfarten och seglationen. För skutskepparen som utövade sin näring inom Finska Viken, utökad med Åboland och Roslagen jämte Stockholm, gällde det att utnyttja den isfria säsongen till det yttersta. Under den korta sommarperioden med gott väder ägde en intensiv seglation rum, antingen det gällde avsalu med egna produkter eller renodlad fraktfart med främmande laster. Före utgången av oktober skulle en träskuta ha gått i vinteride i hemkommunen, ha riggats ned och fått segel och dyrbart löpande gods undanstuvat.

De ovannämnda förhållandena gällde perioden 1800-talets senare hälft och tidigt 1900-tal, men Ericsson ger också en översikt av den äldre historiska utvecklingen. Under den svenska stormaktstiden hade den utrikespolitiska tyngdpunkten förskjutits från öster mot söder. Neva-deltats betydelse uppfattades inte allmänt, och den med enkla medel utbyggda fästningen invid ett

obetydligt men växande samhälle, ansågs sakna betydelse. Men vid Stora nordiska krigets utbrott år 1700 inleddes en politisk och militär utveckling i motsatt riktning. Finska Viken införlivades i det av Peter I nyskapade Ryssland. Av största betydelse för de människor som levde i kustbandet var grundandet av Kronstadt (S:t Petersburg) vid Nevas mynning i början av 1700-talet. Inte minst allmogeseglationen påverkades av denna snabbt växande jätte, som vid mitten av 1800-talet räknade över en halv miljon invånare, en på den tiden fantastisk siffra.

Följande artikel — Allmogeseglation i östra Finska Viken — är författad av Yrjö Kaukiainen, docent vid Historiska institutionen i Helsingfors. Jag väljer att citera ett stycke direkt ur texten, vilket ger en god bild av det centrala i innehållet:

"Då man önskar teckna en generell bild av områdets bondeseglation framstår sjöfartens betydelse för bygdens eget ekonomiska liv som en central fråga. Här kan man med fördel dela in näringen i två huvudgrupper: husbehovsseglation och självständig, yrkesmässigt bedriven sjöfart. I det föregående fallet uppfattas seglationen som ett komplement till övriga näringar, jordbruk och fiske, på vilka den baserar sig. Den innebär utförelse av eget produktionsöverskott och införelse av oundgängliga konsumtionsvaror. Husbehovsseglationen bör alltså uppfattas som en ekonomisk nödvändighet. En självständig sjöfart — det är här i regel fråga om fraktfart — baseras däremot ej på egen produktion eller näring utan innebär utförande av transporttjänster för andra. Den utgår alltså inte ur ett nödtvång utan får ses som en strävan att utöva den näring som ger den bästa avkastningen. Det är klart att de två företagsformerna existerat parallellt och inte alltid kan åtskiljas; de är snarare att uppfatta som variationer på samma tema. Till sakens natur hör att den senare typen är betydligt känsligare för konjunkturen, medan husbehovsseglationens traditionella ställning inte låter sig lika lätt påverkas av upp- och nedgångsfenomen."

Kaukiainen är historiker och ger följaktligen framställningen en klart diakron inriktning. Vad som i mitt tycke fint kommer fram är spelet mellan makro och mikro, mellan storsamhället och den enkla fiskarbefolkningen. Hans egna forskningsresultat från Björkö ger en intressant inblick i en öbefolknings anpassning till skiftande historiska förutsättningar, vilket utmärkt belyses i artikeln.

S:t Petersburgs betydelse för allmogeseglationen i Finska Viken var stor. Att kontakten härigenom utvecklades i väst—östlig riktning är inte svårt att förstå. Men att kommunikationerna i Finska Viken också var nord—sydliga visar Aira-Maija Kivelä i sin uppsats *Ösamhällen, sedvänjor och byteshandel inom den östra Finska Viken*. Med utgångspunkt från eget fältarbete på Aspö beskriver hon den s. k. seprahandeln mellan den finska skärgårdsbefolkningen och deras estniska grannar på andra sidan havet. Handelspartnern kallades sepra (kamrat, vän) och varje enskild fiskarbondes kunde ha upp till 20—30 sepror med vilka han utbytte varor och gåvor vid bestämda tidpunkter på året, s. k. viron. Att handeln utöver de rent ekonomiska fördelarna också hade stort socialt värde är inte svårt att föreställa sig. Detta framgår bl. a. av att de dagar då fiskarna vistades i Estland kallades "saarenmiesten pyhäät" (öbornas helg). Som källa har i första hand de s. k. sepra-böckerna tjänat. Sepraboken var ett slags kontobok, förd i syfte att kunna överblicka den privata byteshandels gång.

Men trots detta intressanta och givande material är uppfattningarna om seprahandels betydelse inom ramen för den totala bondeseglationen mycket delade.

Kaukiainen menar, att denna handelsform totalt sett var relativt obetydlig och inte ens borde räknas till den egentliga bondeseglationen. I motsats till detta hävdar andra, att seprahandeln var den bästa formen att tillgodose familjens behov genom att ekonomiskt inhandla livets nödtorft (Hasslöf m. fl.). Den kom även att innebära sociala och kulturella kontakter över språk- och statsgränser. Den kunde ses som en form av primitiv diplomati och som utrikeshandel på individuell nivå. Fiskarbönder och bondefiskare stod själva för primärtillverkning, för förädling, sjötransporter och marknadsföring inom ramen för denna handel.

Den avslutande uppsatsen behandlar fisket i östra Finska Viken och är författad av maritimarkeologen/etnologen Risto Halme vid Sjöhistoriska byrån i Helsingfors. Fisket var den dominerande näringen på de flesta håll inom det aktuella området och hotades bara av allmogeseglationen i dess många skiftande former. Av speciell betydelse för egen hushållning liksom för avsalu var strömmingsfångsten, bedriven såväl vid öppet vatten som på isarna.

Vinterfisket i denna del av Finska Viken var ända fram till 1800-talets slut nästan enbart notfiske. Det kom då att ersättas av en ny form för strömmingsfiske, det s. k. butka-fisket. Orsakerna till notfiskets tillbakagång inom det östra området låg främst däri att fisken försvann från kustvattnen, där notvarpen som regel utnyttjades. Parallellt hade den tekniska utvecklingen lett därtill, att fabriksstillverkade nät salufördes, vilka var högre än de äldre handknutna och därför fiskade bättre.

Det nya s. k. butka-fisket var ett med nät bedrivet fiske vilket fått sitt namn av små rörliga barackformade bostäder, "butkor", vilka utvecklats för vinterfisket. Man fiskade på isen och vanligen på mycket stora avstånd från kusten. Under långa tider isolerade från sina hembyar levde fiskarna i dessa tillfälliga samhällsformationer där de yttre omständigheterna såväl som den för notfisket nödvändiga organisationsapparaten skapade speciella relationer.

En grundförutsättning för fisket var ett stort omland (S:t Petersburg) samt att fisken kunde levereras till kunden i färskt tillstånd, vilket möjliggjordes vintertid. Saltad strömming gick nämligen inte att sälja till den ryska metropolen, där man allmänt ansåg salt mat vara fattigkost. Det är viktigt att observera, att detta slag av fiske togs upp av obemedlade fiskare, vilka saknade resurser att lösa in notandelar för att bli medlemmar i notlagen. Sedan notfisket så småningom blivit oräntabelt övergick även notlagens medlemmar till butkafiske. Fisket bedrevs med stor livlighet fram till vinterkriget 1939. De gränsregleringar som blev en följd av storkriget kom att innebära förlust av samtliga av butkafisket berörde vatten. Fisket kom därför att helt upphöra inom Finska Vikens område.

Gunnar Alsmark

Dansk fiskeri før industrialiseringen.
Nationalmuseet. Köpenhamn 1975. 100 s., ill.

George Nellemann: Ålejern og andre lystre og hvordan man bruger dem.
Nationalmuseet. Köpenhamn 1975. 48 s., ill.

Dessa båda skrifter är vackra vittnesbörd om den livliga och framgångsrika verksamhet som bedrivs vid Dansk Folkemuseum (Nationalmuseets

tredje avdelning) både när det gäller vetenskaplig forskning och bildningsverksamhet.

Det första arbetet ger en mycket god översikt över de traditionella fiskemetoderna före industrialismens tidsålder men beaktar också näringsgrenens ställning i hushållningen och dess inverkan på levnadsvanorna. Framställningen är instruktiv och genomgående påfallande välskriven, därtill belyst med ett stort antal välvalda bilder. Redan dispositionen är klar och kan betecknas som förebildlig. I särskilda kapitel behandlas här fiske med ljuster, glip, not och vad, krok och långrev, garn och nät samt mjärde, rys-sja och fiskegård. Holger Rasmussen har utom kapitlet om notfisket skrivit en fyllig och läsvärd inledning. Övriga författare är Ole Højrup, Martin Lundbæk, George Nellemann och Peter Ottoson. Arbetet avslutas med en särdeles välkommen litteraturoversikt. Man finner av denna att många fiskeritjänstemän i Danmark liksom i Sverige gjort betydande insatser inom denna sektor av etnologisk forskning. Ett livligt intresse för dessa viktiga frågor har visats också av flera framstående företrädare för ämnet, bland dem Peter Michelsen, Kristen Møller, Alan Hjorth Rasmussen och Bjarne Stoklund.

I den nämnda litteraturoversikten saknas en ungefär samtidigt utkommen liten skrift inom samma ämnesområde, nämligen Nellemans Ålejern. Den kompletterar på många punkter hans framställning i Dansk fiskeri, både i ord och i bild. Men den har samtidigt en annan karaktär. Här framlägges nämligen i tilltalande form resultatet av en särskild undersökning som utförts inom Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, en institution knuten till Dansk Folkemuseum. De uppgifter som inkommit från meddelare på olika håll i landet har här redigerats och sammanställt av utgivaren, som till dem fogat informativa kommentarer. Nelleman upplyser om att uppteckningarna i många fall varit förbundna med förvärv till samlingarna av i dem behandlade redskap. Det behöver inte särskilt framhållas att uppgifterna härigenom förlänas ett ökat källvärde.

Det vore att hälsa med glädje om dessa båda skrifter skulle locka till motsvarande forskning inom vårt land, där mycket återstår att göra, särskilt när det gäller insjöfisket, som hos oss spelat en långt mera betydelsefull roll än i Danmark.

Gösta Berg

Holger Rasmussen: Kvaseskipper fra Bøjden. Bidrag til den danske kvasefarts historie. Odense Universitetsforlag 1975. Odense. 122 s., ill.

Holger Rasmussen inleder den här boken med en 30-sidig översikt av "kvaseskipp", eller fartyg med sump för transport av levande fisk. Därefter följer Sören Peter Nielsens antecknings- och dagböcker från 1853—1890, i vilka vi får följa sumpskepparens vardag och räkenskaper på de återstående ca 80 sidorna. Detta material insändes i samband med en undersökning till Dansk Folkemuseum år 1952 och omfattar fem fullskrivna anteckningsböcker.

Det var behovet av färsk fisk i huvudstaden Köpenhamn som gjorde att man redan vid början av 1600-talet hade organiserad "waterskibe"-tillförsel av färskfisk till stadens marknad. En liknande verksamhet fanns då också i Stockholm, där fiskuppköpare med segelsumpar såg till att hovet och andra konsumenter i staden försågs med fisk.

Under 1800-talet expanderade den danska segelsumptransporten beroende på den ökade efterfrågan på färsk fisk. Den Bornholmska sumpfrakten på Köpenhamn är den kanske bäst kända, men också från Jylland och Fyn gick transporter med lokala segelsumpar. Uppköpen av fisken kunde ske i öppna sjön, där sumpen låg i närheten då fiskarna tog upp sina garn. Det förekom också att uppköpen gjordes i hamn, dit fiskarna då förde sina fångster och sökte hålla fisken vid liv tills den var över sumpens reling. Ibland bedrev man också från segelsumpen ett eget garnfiske, men i liten skala. Huvudsakligen var det flundror och torsk som kom att fylla sumparna och föras till staden.

Fiskarna kunde förutom en snabb avsättning av fångsten också dra andra fördelar av segelsumparna. Kvasen kunde ta med ekor och fiskare ut till fångstplatsen och fiskarna kunde komma ombord på fartyget under pauserna i fisket. Ibland kunde svenska segelsumpar komma för att köpa levande fisk av de danska fiskarna för transport till svenska kunder. Denna fisk bör ha försålts i någon sydsvensk stad och nådde väl aldrig Stockholm. Annars hade dessa segelsumpar en anmärkningsvärd räckvidd. Till Stockholm fördes levande fisk ända från Ålems socken i Småland och från den sydvästfinska skärgården

fram mot Hangö! (S. Erixon, Stockholms sumpfiskare och fiskuppfödare, Folk-Liv 1946, s. 39—40). Och de danska segelsumparna förde ofta levande fisk både till Oslo och till tyska hamnstäder.

De danska segelsumparna började mista sin betydelse som transportmedel vid slutet av 1800-talet. Detta berodde bl a på att järnvägsnätet nu var utbyggt och — lokalt — på "fiskekuttrarna", små relativt djupgående fiskefartyg som utrustats med en liten sump. De renodlade segelsumparna gick därför mot sin undergång. Nya transportmedel kom framledes att se till storstädernas behov av färskfisk.

Rasmussens inledning sätter de danska sumpskepparna i deras ekonomihistoriska sammanhang — som livsmedelstransportörer till främst den danska huvudstaden. Men vi får veta mycket litet om den kulturella miljö som kvaseskepparen verkade i. S. P. Niensens anteckningsböcker ger oss inte mycket kött på benen. De tar helt naturligt upp blott sådana data som en sumpskeppare intresserade sig för, dvs. fiskpriser, väder- och vindförhållanden, de hamnar som besöktes och de resor som gjordes. Om sig själv är Nielsen förtegen och det hade därför varit värdefullt om han och de andra fiskuppköparna i Rasmussens inledning kunnat placeras också i en social och kulturell kontext.

Anders Björklund

Anders Gustavsson: Ståta brud. En kyrklig sed i social belysning. Deutsches Ref. Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund 14. Lund 1974. 56 s, ill.

Det har en gång varit allmänt bruk, att ett brudpar första söndagen efter vigseln skulle bevista gudstjänsten i sockenkyrkan. Anders Gustavsson har i första kapitlet i *Ståta brud* för Sveriges del kartlagt benämningarna på detta brudparets första kyrkobesök. De delar upp sig i två huvudområden. I sydvästra Sverige från Vänern till Gotland betonas "stassen", bröllopsståten, eller senare och mer neutralt att det gällde "att visa sig". I övre Sverige har benämningar som "ungmor" och "ungfolk" främst markerat de nygiftas nya sociala ställning. Bakom denna uppdelning kan skönjas en viss kronologisk skiktning. Under påverkan från kontinent och borgerlighet har bröllopsceremonierna tidigast och starkast ut-

vecklat sig i sydväst för att senare krympa. I norr har det ursprungliga syftet med kyrkobesöket kvarlevat i benämningarna. Det gällde att uppvisa sin nya status som sockenfolk. Om tidpunkten för brukets upphörande har några officiella anteckningar inte stått förf. till buds, en källa som i bokens fortsättning varit högst betydelsefull och flitigt utnyttjats. Men ifråga om första kyrkobesökets försvinnande kan han med all rätt göra en allmän hänvisning till sockengemenskapens upplösning under 1900-talet och tidningarnas övertagande av rollen som informationsorgan även på familjelivets område. Man behövde inte längre visa upp sig i kyrkan för att det skulle bli allmänt känt att man gift sig. Från Skytts härad i Skåne omtalar Nicolovius, att brudparet söndagen efter vigseln infann sig i kyrkan före andra kyrkobesökare för en så att säga enskild andakt. Här är det alltså varken "stassen" eller behovet att "visa upp sig" som framhäves. Vad som här ligger bakom har förf. utrett i bokens andra kapitel Inledning av brudar efter vigsel. Redan från tidig medeltid är omvittnat, att prästen ledde in bruden i kyrkan.

Detta inledande fortsatte även efter reformationen utan stöd av någon förordning. Men bruket smakade papism och förbjöds efter hand inom olika stift. I Lunds stift ställde sig dock stiftsledningen positiv till bruket med den krassa motiveringen, att prästerna vid Skånes övergång till svenskt välde fått rätten att behålla gåvorna bl. a. vid "introduktionen för nygifta hustrur". Vid biskopsvisitationer på 1750- och 60-talen levde bruket kvar endast i norra Skåne. Men ett ögonvittne finns 1768 från Lund, att ett brudpar "blivit som här säges kyrkotagna". Efter vad man i övrigt känner har inledandet endast gällt bruden, men då här ett *brudpar* omtalas blir inte skillnaden så stor i form lika litet som beträffande tid och ort i förhållande till det av Nicolovius omtalade kyrkobesöket. Gustavsson menar också, att här finns ett sammanhang. Vad som annars lätt kunnat tolkas som en spontant uppkommen lokalsed kan genom hans omsorgsfulla undersökning ses i ett långt kyrkohistoriskt tidsperspektiv.

Vid sidan om klarläggandet av den historiska utvecklingen tar förf. upp frågan om ceremoniens ursprung och varför prästens inledande inte också gällde brudgummen. Problemet är av samma art som förf. tidigare behandlat i sin av-

handling om kyrkotagningen. Ansågs bruden särskilt hotad av övernaturliga krafter? Behövdes en särskild upptagningsrit utföras för henne på grund av hennes kön? Att kvinnan haft en särställning i kyrkans ögon spåras ju alltså bakom kvinnoprästmotståndet. Att bruket med inledandet längst levde kvar i Skånes skogsbygd kan få sin förklaring av att vidskepelse haft ett starkare fäste i isolerade bygder än på slättbygder.

Ett tredje kapitel i boken behandlar bruket att de nygifta deltog i närmast kommande nattvardsgång. Det medeltida sammanhanget är här uppenbart och problemet för förf. har närmast varit att klarlägga, varför denna nattvardsgång försvann och varför bortläggandet skedde vid så olika tidpunkter. En utbredningskarta visar att det längst behölls i sydvästra Sverige.

För undersökningen av de här nämnda kyrkobruken har förf. först och främst haft nytta av det rikliga materialet i Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Men han har också energiskt och målmedvetet skaffat sig upplysningar från alla de stora folkminnesarkiven i Norden.

Sigfrid Svensson

Olavi Koivukangas: Scandinavian immigration and settlement in Australia before World War II. Migration Studies C 2. Institute for Migration. Turku 1974. 284 s., bil.

Olavi Koivukangas avhandling kom till under teknads kännedom i ett lyckligt ögonblick. Jag hade avslutat korrekturläsningen på en uppsats om svenskar och några andra folkgrupper i Nordöstamerika, börjat planera för något motsvarande i Australien och excerperat ur böcker som Corfitz Cronqvist, *Vandringar i Australien* (Göteborg 1859); Sven Haglund, *Från Masthugget till Melbourne* (Stockholm 1928); Per Johnson, *Mina upplevelser i Australien* (Kristinehamn 1908); Jens Lyng, *Emigrantnoveller og Skitser* (Melbourne 1901); Thure Malmgren, *Under södra hemisfärens himmel* (Uddevalla 1879); Carl A. Olsen, *En guldgravers historie* (Christiania 1882); Charles A. Price, *European Minorities in Australia and New Zealand* (Melbourne 1954) och J. L. Saxon, *Australien i våra dagar* (Stockholm 1929). Men jag saknade översikter på motsvarande sätt som för Amerika i t. ex. Kristian

Hvidts, Helge Nelsons, Ingrid Semingsens och Carl Wittkes arbeten. Så fick jag genom Sten Almqvist vid Emigrantinstitutet i Växjö nyligen anvisning om Koivukangas. Sin brett upplagda avhandling har Koivukangas utarbetat vid Australian National University i Canberra. Källmaterialet består av flyttnings- och äktenskapsstatistik, naturaliseringshandlingar och tidningar.

Redan då James Cook 1770 placerade den brittiska flaggan på Australiens östkust hade han med sig två skandinaver, nämligen svensken D. C. Solander och finländaren H. D. Sporing. Kända skandinaver under 1800-talet var den danske äventyraren Jörgen Jörgensen, bröderna Archer från Norge och Edward Knox, som grundlade en av de första sockerindustrierna.

Vid tiden för första guldrushen på 1850-talet reste ca 5 000 skandinaver till Australien. I Ballarat gav de t. o. m. ut en egen tidning. Under den därpå följande kolonisationsperioden tillkom en skandinavisk koloni i bl. a. East Poowong i Victoria. Tusentals skandinaver lockades på 1870—80-talen till Queensland av att där erhålla land gratis. Vid Nambour nära Brisbane koloniserade t. ex. finnar ett område. Därifrån begav de sig över till andra områden, bl. a. till västra delarna av Australien, där guldgrävning fortfarande attraherade. Ekonomisk depression under 1890-talet minskade immigrationen, men därefter tog den åter fart. Under världskriget avstannade den dock helt, mellan dem var den ganska svag för att åter öka 1957—59 och 1967—69. Det som genom tiderna lockat i Australien har utgjorts av äventyr, guld och egen jord, bland dem som lockats märks i stor utsträckning sjömän.

Den äldsta skandinaviska föreningen bildades 1872 i Brisbane, Queensland, och den kallade man Heimdal. Året därefter tillkom ett skandinaviskt sällskap i Rockhampton. I Bundaberg och i Maryborough fanns det hjälpföreningar under 70- och 80-talen. Den mest betydelsefulla bland de skandinaviska föreningarna i Victoria var en dansk, benämnd Dannebrog. I New South Wales fanns det 1877 ett svenskt sällskap kallat Valhalla och 1883 ett annat med namnet Vikingen. På 1880-talet fanns det i Sydney en dansk sammanslutning benämnd Thor. 1898 tillkom Vagabond Club, senare omdöpt till Danish Sunday Club. I South Australia stiftades 1883 en skandinavisk förening i Adelaide, och 1891 bildades The Scandinavian Club of South Australia.

Skandinaviska tidningar började utges i Victoria redan 1857 med Norden. Jens Lyng i Melbourne var dess redaktör 1896—1906, och den existerade ända fram till 1940. 1893 kom Hjemlandstoner ut i Melbourne och 1898 Kirketiden- de i samma stad. 1926 startade finnarna Suomi i Melbourne, men 1940 flyttas den över till Brisbane. I New South Wales fanns ett slag i Sydney en tidning kallad The Scandinavian.

I sin sammanfattning konstaterar Koivukangas, att bland skandinaverna har danskarna varit i majoritet i Queensland, svenskar och norrmän har däremot dominerat i New South Wales, Victoria samt i South och Western-Australia. Till övervägande del har danskarna kommit från landsbygdsmiljö och slagit sig på lantbruk. Bland svenskarna har ett fåtal nått högre positioner i samhället. Många finnar arbetar vid varv, i hamnar och gruvindustri, bl. a. vid Mount Isa i Queensland. Det finns också många finnar verksamma på sockerfältet i norra Queensland. I Cairns district har flertalet kommit från Vasa. En del av de finnar som jobbade i hamnarna emanerade från ombordanställda på Gustaf Ericksons åländska veteflotta. Finnarna har längre behållit sin nationella identitet genom att de sällan gift sig över språkgränserna, något som även är utmärkande för finnarna i Minnesota. Ekonomiskt har de snabbt integrerats, socialt och kulturellt däremot mycket långsamt. Detta gäller främst finsktalande finländare. Bland övriga skandinaver blev engelska nästan genast det dominerande språket.

Timo Orta, som recenserat Koivukangas avhandling i häfte 4 i Historisk tidskrift 1975 för Finland, ger slutomdömet, att Koivukangas sammanställt den första betydande framställningen om nordbornas liv och leverne under Södra Krossen: "Den inspirerande mängden källmaterial som komprimerats i de över fyrtio tabellerna i texten och de nio tabellbilagorna kommer i framtiden att stå som en solid grund för vidare studier i Australiens immigrationshistoria".

Jag tror att Orta har helt rätt. Mot bakgrund av den spridda litteratur i ämnet som jag inledningsvis redovisade, har jag med stor tacksamhet tagit emot den. Det jag saknar är bilder, kartor och register.

Allan T. Nilson

Sigfrid Svensson (utg.): **Folklig dräkt.** Handböcker i etnologi. Liber Läromedel. Lund 1974. 296 s. Pris ca kr 52: 85 + moms.

I serien Handböcker i etnologi har nu utkommit en volym om folklig dräkt. Boken innehåller 16 bidrag av 7 olika författare med huvudvikten lagd på svenska förhållanden men också forskningsresultat ifrån Finland och Norge presenteras. En uppsats skildrar förutsättningarna för folkdräk- tens uppkomst och utformning i Europa.

Flertalet uppsatser har tidigare publicerats i nu mycket svåråtkomlig litteratur. Även de för Folklig dräkt nyskrivna uppsatserna är nästan enbart koncentrerade sammanställningar av olika kapitel ur äldre och för dräktforskningen mycket betydande verk, som nu för tiden är omöjliga att ens antikvariskt få tag på.

Enligt förordet av utgivaren, professor Sigfrid Svensson, har titeln Folklig dräkt istället för folkdräkt valts för att ge innehållet i boken en vidare omfattning och för att kunna ta med inte bara de lokalt särpräglade dräkterna utan också arbets- och yrkesdräkterna. Arbetskläderna på landet och i staden behandlas dock systematiskt endast i ett enda bidrag, något som dock inte utgivaren kan lastas för, utan som bara avspeglar forskningssituationen. Låt mig redan här framhålla att Sigfrid Svensson gjort ett mycket skickligt och lyckat urval av uppsatser, som verkligen visar mångsidigheten i dräktforskningens problemställningar, metoder och källmaterial. Bokens illustrationer är också mycket väl valda och försedda med fylliga bildunderskrifter. Men jag kan inte tro att det är utgivaren som bestämt omslagsbilden. Det måste vara någon annan som försett boken med denna arrangerade färgbild av en äldre kvinna ifrån Dala-Floda. Kvinnan är klädd i gamla vita skinnkläder och moderna skor, s. k. slamkrypare och hon står och håller i ett gammalt träämbar ur vilket hon ger en häst att dricka(?). Varför inte som omslagsbild istället ha någon av Mandelgrens många opublicerade dräktavbildningar eller något äldre fotografi som skulle ha knutit an till bokens innehåll och syfte.

I inledningskapitalet ger Anna-Maja Nylén en bred översikt över svensk dräktforskning. Av speciellt intresse är avsnitten om forskningen kring dräktens funktioner och sociala roll. En översikt lämnas också över de olika källor, som dräkt-

forskaren använder sig av.

Anna-Maja Nylén bidrar med ytterligare 4 uppsatser, bland annat med den svåråtkomliga och därför alltför litet kända uppsatsen om Värendsdräkten och dräktskicket i Varend, publicerad 1950. Första gången benämningen värendsdräkt uppträder är på en tavla målad av Pehr Hilleström omkring 1790. Carl von Linné och andra resenärer, som tidigare iakttagit dräktskicket i dessa trakter, har beskrivit dräkterna de sett i olika socknar, men de har aldrig talat om en för hela Varend gemensam värendsdräkt. Efter en historisk-typologisk genomgång av de plagg som "värendsdräkten" består av blir Anna-Maja Nyléns slutsats den att "värendsdräkten" avser en dräkttyp, som haft en vidare spridning i Sydsvrige och som knappast kan tas i anspråk enbart för Varend.

I Dräktskonservatismen i V. Vingåker och Österåker analyserar Anna-Maja Nylén de problem, som är förenade med ett reliktområde. Genom att belysa samspelet mellan kulturella, sociala och ekologiska faktorer förklarar hon varför just dräktformer av mycket ålderdomlig karaktär kunnat leva kvar i en bygd, där den folkliga kulturen i sin helhet ej kännetecknas av någon utpräglad konservatism.

Såsom Anna-Maja Nylén påpekar i bokens forskningsöversikt är det Sigfrid Svensson som har utfört den första vetenskapliga behandlingen av svenskt dräktmaterial. Många av hans undersökningar har varit banbrytande både då det gäller källmaterial och problemställningar, men han medverkar endast med tre bidrag i denna volym. Hur novationer i dräkten accepteras och sprids människor och bygder emellan har behandlats i många av Sigfrid Svenssons arbeten, och viktiga rön gällande deras spridningsförlopp presenteras i uppsatsen Modeväxlingar och bygdedräkter. I uppsatsen Bygdedräkter i bouppteckningar demonstreras hur arkivaliska källor kan belysa och komplettera det bevarade dräktmaterialet. Uppsatsen är en nyskriven, koncentrerad sammanfattning av några av de resultat som författaren redan redovisade i sitt pionjärarbete från år 1935 Skånes folkdräkter. Jag ställer mig dock mycket tveksam till riktigheten att återigen publicera alla de nio över fyrtio år gamla utbredningskartorna, som visar olika plaggs förekomst och dräkstens förändring i Skåne. Underlagsmaterialet till kartorna består visserligen av ca 900 bouppteck-

ningar, men utslaget på de olika häraderna blir det bara ca 50 för varje. Ett femtiotal bouppteckningar skall således räcka till att under olika perioder tiden 1700—1825 dokumentera förekomsten eller frånvaron av diverse plagg, tillhörande både män och kvinnor inom ett helt härad.

Bidraget ifrån Rig 1959 Dräkten i samhället, samhället i dräkten, författad av Sven B. Ek, har en given plats i denna bok om folklig dräkt. Uppsatsen är en genomgång av svenska dräktförordningar och innehåller intresseväckande analyser av deras samhälleliga motiveringar och funktioner. En självklar plats har likaså Gunnel Hazellius-Bergs uppsats Arbetsdräkt, det enda väsentliga arbete vi har om kläder, typiska för olika yrken och arbeten.

Sin stora beläsenhet och förmåga till övergripande resonemang demonstrerar Bo Lönnqvist i Förutsättningar för folkdräkstens uppkomst och utformning i Europa, som är titeln på ett av hans tre bidrag. Dräktforskning i fält, några arbetsmetoder innehåller erfarenheter av stor allmängiltighet ifrån fältarbeten i en av Finlands svenskbygder.

I boken medverkar tyvärr inte någon författare ifrån Danmark, men ifrån Norge skriver Aagot Noss en uppsats om Frå folkedrakt til bunad, som innehåller bl. a. en unik studie av folkdräkternas funktion och användning under deras sista användningstid i övre Hallingdal. Uppsatsen avslutas med en ordlista över vissa norska ord. Men detta är den enda förekommande ordlistan och det är en brist att boken saknar ordlista över dräkt- och textiltermer.

I våra dagar är intresset för folkligt dräktskick större än någonsin och bristen på lättåtkomlig litteratur i ämnet är stor. Jag hoppas därför att Folklig dräkt inte bara kommer att tjäna som handbok i ämnet dräkt för etnologistuderande utan att den också blir känd och använd av både studiecirkel och enskilda personer, som vill skaffa sig en fördjupad kunskap i denna del av den folkliga kulturen.

Ingrid Bergman

Göteborgs Historiska Museum: Årstryck 1973. Göteborg 1973. 55 s., ill. Riksantikvarieämbetet: Byggnadsinventering i Sverige under en femårsperiod 1968—1973, Rapport D7, 1975, Stockholm 1975. 139 s., 22 kartor.

Riksantikvarieämbetet: Byggnadsminnesmärken, Stockholm 1975. 384 s., ill. 89 kartor.

I en nyutkommen redogörelse har Riksantikvarieämbetet gjort en sammanställning av de omfattande byggnadsinventeringar, som har utförts under senare år i olika delar av landet. I inledningen erinrar man om Ragnar Josephsons märkliga genomgång från 1916 av borgarhusen i det gamla Stockholm. Detta arbete skulle komma att få stor betydelse för räddningsaktionerna för Gamla stan.

Bland sådana tidiga arbeten, som likt Josephsons insats också har betytt mycket för modern kulturvård, kan man peka på en pionjärgärning, som började i Göteborg 1917. Då tillsatte Göteborgs stadsfullmäktige en Beredning för natur- och kulturskydd. Man fäster sig vid det tidiga årtalet, vid sammankopplingen av natur- och kulturskydd, vid det kommunala initiativet och vid ordvalet. Denna Beredning skulle sedan arbeta ända till 1972, hela tiden i nära samarbete med vad som nu kallas Göteborgs Museer, som också har blivit Beredningens arvtagare.

Det är många kända göteborgsnamn, som förekommer bland Beredningens styrelse och dess medarbetare. Av särskilt intresse i detta sammanhang är de kulturhistoriska yrkesmännen Axel Nilsson, Axel Romdahl, Sixten Strömbom och Carl R. af Ugglas. De ägnade sig åt sådana "moderna" företeelser som t. ex. att inventera "allmän" bebyggelse i Majorna, miljöfrågor som Kronhusets rehabilitering och användning, landeriernas bevarande *med* deras parkområden.

Man kan göra många reflektioner över insatsernas omfattning, över deras begränsning eller över de resultat, som man nådde eller inte nådde. Men väsentligt är två saker. För det första, det tidiga initiativet vid en tidpunkt, då den centrala kulturminnesvården ägnade sig åt andra uppgifter, som inte kunde innesluta sådana regionala och lokala intressen. För det andra, det kommunala initiativet, som skulle bli avgörande för det kommande energiska och omfattande miljövårdsarbete, som Göteborgs Museer har ägnat sig åt under senare år med en stor stab av arkeologer, etnologer, konsthistoriker, kulturgeografer och arkitekter. Dessa arbeten har resulterat i sådana omfattande och betydelsefulla arbeten som Förslag till bevaringsprogram för Göteborg (Göteborg

1975, 178 s., ill.), utarbetat av Fastighetskontoret, Göteborgs Museer och Stadsbyggnadskontoret. Man kan som exempel också ta Förslag till bevarande av vissa delar av Haga (Göteborg 1974, 34 s., ill.) med samma utgivare. Man bör observera, att den kulturhistoriska instansen och stadens egna organ gemensamt lägger fram förslag i dessa aktuella och brännande frågor.

Om detta kan man läsa i Göteborgs Museers Årstryck 1973—1975. I Historiska Museets redogörelse för 1973 skildrar Arvid Flygare utförligt Beredningens arbete under hela dess tid 1917—1972. Denna faktsäckade artikel ger också anledning till en hyllning av många medarbetare vid olika institutioner som i det sedvanliga arbetet själva har skaffat sig en utbildning och erfarenhet, vilket har gjort dem till oumbärliga och sakkunniga medarbetare.

I början av denna artikel nämndes Riksantikvarieämbetets rapport över den nuvarande inventeringsverksamheten: Byggnadsinventering i Sverige under en femårsperiod 1968—1973. Denna redogörelse är verkligen ett tidens tecken, när det gäller, vad som i dag sker inom byggnadsvården. Här redogörs summariskt för inte mindre än 329 olika inventeringsprojekt av mycket skiftande slag i hela landet. Redogörelsen är kortfattad och upptar endast huvudman, målsättning, kostnader, tid och rapporter.

Men det är en lika intressant som uppmuntrande läsning i all sin torra uppräkningsform. Om man bortser från de centrala institutionernas tidigare eller pågående arbeten — tidsbegränsningen utsluter t. ex. Nordiska museets omfattande byggnadsinventeringar; Riksantikvarieämbetets riksomfattande fornminnesinventering liksom arbetet Sveriges Kyrkor faller utanför uppgiften — så imponeras man framför allt av landsantikvariernas arbete och kommunernas omfattande insatser.

För alla äldre yrkesmän är omsvängningen till dagens stora intresse för byggnadsinventeringar utomordentligt markant liksom arbetets stora omfattning. Det är ett ofantligt kunskapsstoff, som finns samlat i dessa arbeten. Detta gör att man automatiskt ställer några frågor. Hur kommer detta omfattande material att användas? Hur är dessa inventeringar konstruerade?

Det är lätt att konstatera, även med denna korta redogörelse, att inventeringarna är mycket artschilda, att många olika idéer eller mer eller

mindre avsaknad av sådana döljer sig bakom många av projekten. Därför är en sådan sammanställning utomordentligt angelägen. Den riktar i hög grad uppmärksamheten på metodfrågor och på syftemålet. Det är en lika svår som betydelsefull uppgift att utforma riktlinjer för meningsfulla och användbara byggnadsinventeringar.

Men denna publikation är också välkommen som en nödvändig orientering för alla dem, som sysslar med bevarandefrågor. Man är verkligen tacksam för att Riksantikvarieämbetet har gjort denna sammanställning. De insamlade uppgifterna har sammanställts av Nanna Cnattingius, delvis med hjälp av Erik Wegraeus.

Tacksam är man också för att vi nu har fått en 384 sidors redovisning av landets *Byggnadsminnesmärken*, dvs. en förteckning och beskrivning av de kulturhistoriskt värdefulla byggnader, som tillhör staten och för vilka särskilda skyddsbestämmelser finns fastställda. Sven Söderholm svarar för arbetet och Gunnar Sillén har sammanställt beskrivningarna. Arbetet omfattar ca 315 objekt, kortfattade beskrivna och rikt illustrerade: inalles 470 bilder utom kartor. Ett objekt kan omfatta flera hus. Ca 110 nya objekt är föreslagna, men ännu inte fastställda.

Liksom översikten av byggnadsinventeringarna är detta register en intressant läsning, när det gäller att bedöma den kulturhistoriska politiken. Inte minst ur denna synpunkt är det en lärorik genomgång. Man kan konstatera som kanske något naturligt, att omsorgen om det statliga byggnadsbeståndet har en viss konservativ inriktning. Denna kan vara mer eller mindre medveten.

Men denna sammanställning och den översikt, som man därigenom får, leder givetvis tankarna in på hur en sådan byggnadsvård gestaltas. Här blir en intressant jämförelse möjlig, när man nu på ett helt annat sätt än tidigare kan ta del av det allmänna byggnadsbeståndet, och hur detta bedömes t. ex. ute i kommunerna. Till sist stannar man för den avgörande frågan: hur värde-
rar vi?

Register över byggnadsminnesmärken är kanske för många en tröttsam läsning genom den katalognässiga formen. Men så är det i själva verket inte. Materialet är stort och differentierat. Det ger otaliga utblickar i svensk kulturhistoria. Den uppmärksamme läsaren kan dessutom i åtminstone ett fall finna formuleringar som i sin festlighet överträffar det mesta. Så läs uppmärksamt. Det är detta arbete värt.

Sverker Janson

KORTA BOKNOTISER

Pehr Fredrik Apelqvist: En skeppsläkarens dagbok. Dagbok förd på H. M. Corvett Najaden under fartygets expedition 1842—1843 Karlskrona — Lissabon — Sydamerika — Västindien — Karlskrona. Anteckningar av skeppsläkaren ombord Pehr Fredrik Apelqvist. Utg. av *Alvar Wisjö*. Bokförlaget Spektara AB. Halmstad 1975. 168 s., ill.

Från september 1842 till juli 1843 företog örlogskorvetten Najaden en långfärd från Karlskrona till Sydamerika och den svenska kolonien St Barthélemy. Skeppsläkaren ombord var en nyvorden medicine doktor, prostson från Västergötland, vid namn Pehr Fredrik Apelqvist. Han förde hela ti-

den en dagbok, som för några år sedan kommit tillrätta och nu utgivits av ägaren, kapten Alvar Wisjö. Den föreligger i trycket i befintligt skick, dvs utan att något strukits och endast med lätt modernisering av ortografien.

Dagboken var inte avsedd för offentligheten. Dess författare hade nyligen blivit änking och använde boken för att finna uttryck för sina känslor efter förlusten av sin dyrkade maka. Det är naturligtvis inte dessa, stundom förtvivlade utgjutelser som påkallar intresset. Däremot är det ganska intressant att läsa skildringarna av livet ombord (som han tydligen fann mycket påfrestande) och av hans iakttagelser och upplevelser i de fjärran länder som han besökte. Mycket ter sig överkligt

för en nutida läsare, men sådant var livet till sjöss och "på andra hemisfären". Det kan tilläggas att historien liksom i sagorna slutar lyckligt. Dagbokens sista meddelande lyder: "Vem var lycklig om ej jag, jag hade en vän. Söta syster och en ny mor!!"

Hg Pl.

Sigurd Fries: Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt. Acta Universitatis, Umeå Studies in the Humanities 5. Umeå 1975. 118 s.

Sigurd Fries bok om de svenska växtnamnen är av intresse även för icke-språkmän. I all synnerhet gäller detta ett avsnitt med titeln De folkliga växtnamnen i Linnés skrifter. Här ges en sedan länge saknad konkordans av den rika men för lekmanen svårgenomträngliga terminologi, som Linné lärde känna, inte minst under sina omfattande inhemska resor. Den blir till hjälp också vid tolkningen av de växtnamn som möter hos andra 1700-talsförfattare. Forskningen har all anledning att hysa tacksamhet för denna välkomna handledning.

Övriga partier av boken handlar om Växtnamnen i svenskt riksspråk och om Algernas svenska namn, ett tidigare försummat ämne som erhållit aktualitet även genom den uppmärksamhet som algernas användning fått i nyare etnologisk litteratur. Det gäller både själva tillvaratagandet av produkten och bruket som människoföda — dock ej i Sverige — och som gödningsmedel. Sålunda har norrmannen Odd Stellander skrivit om den rödalgsom på olika håll i Norden kallas "söl" (Ottar 15, 1963). I en minnesskrift över den portugisiska etnologen Jorge Dias skildrar den jugoslaviske forskaren Milovan Gavazzi den traditionella användningen av alger vid de europeiska havskusterna, Holger Rasmussen och Alexander Fenton bruket av tång i det danska, resp. det skotska jordbruket (In memoriam António Jorge Dias 1 och 3, 1974). Och nu senast har tre landsmän till Dias, Ernesto Veiga de Oliveira, Fernando Galhano och Benjamin Pereira skildrat hanteringen i sitt hemland i ett omfattande och innehållsrikt arbete med titeln Agrana das algas marinas (Actividades agro marítimas em Portugal 1, 1975). God information ges också i flera artiklar under uppslagsordet Tang i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 8, 1974.

G. B.

Anders Gustavsson: En källkritisk granskning av folklivsuppteckningar. Deutsches Ref. Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund 15. Lund 1975. 40 s., ill.

Anders Gustavsson disputerade 1972 på avhandlingen Kyrkotagningsleden i Sverige. En yttre impuls till föreliggande skrift har varit Brita Egardts rec. av avhandlingen (Rig 1973 s. 49 ff). Det bör upplysas, att förf. redan för ett par år sedan i avslutning härtill inlämnade en inlaga för publicering i Rig, men att under tecknad ansåg, att dess omfång inte stod i rimlig proportion till motsvarande korta parti i rec.

I denna anmärkte Egardt på att förf., när det gällde en sed i försvinnande, ej diskuterat den inverkan meddelarnas ålder kan ha haft. Om i avhandlingen ingått delar av den koncisa sammanfattning, som nu på tyska föreligger i En källkritisk granskning hade denna anmärkning inte behövt göras.

För avhandlingen hade endast stickprov tagits. Här har nu hela materialet genomgått för att kontrollera om åldern haft någon inverkan vid motsägande uppgifter. Det gäller 5 613 uppteckningar, materialets storlek är belysande för Kyrkohistoriska arkivets omfattning. Förf. får bekräftat, att han för sin avhandling inte haft någon anledning att uppdelat svaren efter de tillfrågades ålder. Med sin anmärkning har rec. framdrivit, vad hon i annat sammanhang fördömt, nämligen opropotion mellan resultat och arbetsprestation. Ty slutsatsen av Gustavssons mödosamma bevisföring saknar i motsats till Egardts anmärkning generell giltighet. Betydelsen av meddelarnas åldersdifferens beror givetvis på *hur stor denna är i förhållande till hur snabbt förändringarna i olika fall har skett*. Men stickprovsundersökningar bör kunna räcka, detta sagt för att inte Gustavssons förnyade granskning i sin arbetsgång skall verka avskräckande.

I sin nya skrift har Gustavsson också undersökt några andra kyrkliga seder och även för dem funnit att åldern inte ger någon entydig förklaring till att från samma ort lämnats motsatta uppgifter. Även har prövats om orsaken ligger i skilda sociala miljöer, men materialet är i så övervägande grad enhetligt — från bondemiljö — att frågan blir obesvarad. Däremot är det tydligt, att den religiösa bakgrunden i dessa fall varit av betydelse för svarens tillförlitlighet, liksom att förändringar av bostadsort naturligt nog medfört osäkerhet.

S. S.

Kungl. Smålands husarregementets historia. Utg. av Föreningen Smålands-husarernas redaktionskommitté. Förlag: Eksjö Boktryckeri AB. Eksjö 1975. 421 s., ill.

”Bort rida Smålands ryttare. Det förflutnas skuggor jaga förbi. Kvar står ministären Sandler och myser i solskenet” — slutorden i Torgny Segerstedts nu klassiskt vordna tidningsartikel har genljudit genom åren alltifrån den stora regementsdöden 1925. Måhända bidrog den nämnda artikeln att svetsa samman de dödförklarade husarerna och inspirera dem att bilda Föreningen Smålandshusarer. Det dröjde inte länge förrän denna vidtrog åtgärder för att hufvfasta regementets insats genom tiderna. Efter många och långa förberedelser föreligger nu en vacker och innehållsrik volym om husarregementets historia.

Många fackmän har bidragit med specialartiklar om olika områden av regementets liv. Den första och största uppsatsen (på nära 120 sidor) handlar om dess tidigare historia och har författats — naturligtvis, höll jag på att skriva — av vår kände krigshistoriker fil. dr Alf Åberg. Han går tillbaka till ursprunget, ett kungabrev från år 1543, och följer regementets öden genom krig med tappra soldater och fred med nitiska nyodlare, över slagfält och kaserner fram till den sista generalmönstringen år 1884.

Därpå följer ett stort antal artiklar, alla sakrika och välskrivna, där regementets liv skärskådas ur olika synvinklar: alltifrån regementschefer och personalens boställen och torp (viktiga uppsatser för hembygdsvårsknigen!) till taperhetsbelöningar, manöversignaler och hästarna inte att förglömma. Två värdefulla bilagor förekommer: en förteckning över regementscheferna 1628—1927 och ett utförligt, noggrant personregister. Det är alltså ett gediget och mångsidigt verk, som dessutom försetts med utmärkta kartor och prydes av många belysande illustrationer. Naturligtvis hade man gärna önskat att här, såsom skedde i skildringen av Kungl. Kronobergs regementes historia (rec. i Rig 1970 s. 51 ff.), också funnits ett kapitel om husarernas dagliga liv på lägerplatsen. Men detta kan ju bli en ny lockande uppgift för den livaktiga föreningen Smålandshusarer.

Hg Pl.

Nils G. Bruzelius: Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne. Tredje uppl. utg. av *Sigfrid Svensson*. Walter Ekstrand Bokförlag. Lund 1976. 137 s., ill. Pris ca kr 20: —.

Det känns angeläget att Bruzelius bok — en av de främsta och mångsidigaste skildringarna av skånskt

folkliv i äldre tid — nu utges i en tredje upplaga. Med inträngande observationsförmåga skildrar Bruzelius förhållandena i Ingelstads härad från 1700-talets slut och fram till 1870-talet. Beskrivningarna av föremål, seder och bruk är utförliga och detaljrika, men uppmärksamheten riktas också på föremålets användning. Bruzelius observerade även de lokala olikheterna, som t. ex. naturomgivningarnas betydelse för skillnaderna mellan slättbon och skogsbon i olika avseenden och den påtagliga olikheten mellan språket på Österlen och Söderslätt också i fråga om personnamnen.

Särskilt utförliga är beskrivningarna av dräktskicket, årsfesterna och familjens högtider, men stort utrymme ägnas också bostäder och möbler, arbetsliv och matvanor samt bystämmor och andra sidor av samfundslivet. Exempel ges även på gamla tiders folktro, folkmedicin och sägner. Bruzelius karakteriserar befolkningen i Ingelstads härad som utpräglat konservativ, men understryker att det inte rör sig om någon isolerad trakt. Förklaringen till konservatismen finner författaren i de stora herrgårdarnas dominans. Bruzelius avslutar sin bok med en skräckskildring av det s. k. hoveriet, dagsverkskyldigheten till den jordägande herrgården.

Den nya utgåvan är försedd med en inledning av Sigfrid Svensson. I inledningen tecknar utgivaren författarens bakgrund och söker på ett övertygande sätt förklara varför boken fick sitt innehåll och sin form. Utgivaren har även försett den nya upplagan med en avslutande litteraturförteckning. Till sist, som ett exempel på att uppfattningen om Bruzelius insats har förändrats, kan nämnas att i Svenskt biografiskt lexikon förtiges helt betydelsen av Allmogelivet i Ingelstads härad.

J. R-e

Samuel Linnaeus: Kort men tillförlitlig Bij-skjöttsel. Facsimile-tryck med förord av *Åke Hansson*. Bokförlaget Rediviva. Stockholm 1975. 189 s., ill. Pris ca kr 75: —.

I bokförlaget Redivivas förträffliga serie av faxmiltryck har som nr 59 utkommit ett 1700-talsarbete som äger ett mera allmänt kulturhistoriskt intresse. Den lilla boken handlar om biskötsel och är författad av Samuel Linnaeus, den store Carls yngre broder och efterträdare till deras fader som kyrkoherde i Stenbrohult, där han verkade i inte mindre än 53 år. Att boken här uppmärksammas beror inte på dess onekliga betydelse i den svenska binäringens historia. I sitt korta förord betecknar bi-experten prof. Å. Hansson skriften som banbrytande och framhåller att den snart blev ”en verklig katekes för svenska biodlare och fick ett genomgripande inflytande på svensk biskötsel”.

Att boken äger intresse långt utanför biodlar- nas ganska begränsade krets har en helt annan grund. Herr Samuel var som så många av sina samtida ämbetsbröder helt gripen av tidens nymnade nyttotänkande. Han ville därför som en sann fysiokrat genom sin upplysningsskrift gagna "lathushållningen och näringarna", som det heter i hans företal. Liksom brodern Carl sysslade han inte med luftiga spekulationer utan framlade enkelt och åskådligt sina "rön" — det var 1700-talets term för upptäckter i naturen. Han berättar om sina iakttagelser såväl på en herrgård i Småland som i en by i Skåne och försummar inte att omtala det märkliga bisamhället i Lunds domkyrkomur som levat där "mycket över 100:de år". När man läser hans sakliga men så levande skildringar ur binas liv, erinras man ständigt om brodern Carls — än större — förmåga att i pregnanta satser beskriva vad han sett och hört i naturens underbara värld.

Ännu ett drag förenar de båda bröderna. Med en rationell "nyfikenhet", typisk för frihetstiden, inför företeelserna i naturen och människolivet förband de en oskuldsfull barnatro. Man får, skriver Samuel L., "med största förundran skåda Guds visa inrättning även hos desse små kräken". Han ser överallt i binas märkliga beteenden "spåren av en så vis Skapares hand"; mitt i en nykter beskrivning av binas vanor citerar han Psaltaren, och han avslutar stilenligt sin framställning med att åberopa den levnadsvisa Syrak: "Biet är en liten fågel men giver dock den sötaste frukt".

Så tänkte och talade de många 1700-tals präs-

ter som kallats linnéanerna. Samuel Linnaeus skrift är ett ypperligt prov på denna livshållning. Den förenar de medvetet sakliga upplysningarna med en omedvetet nöjsam skrivart och kan därför sägas tillämpa — alldeles som hans samtida Olof Dalin i Argus — det antika mottot *utile dulci*.

Hg Pl.

Carl Holm: Svensk folkbildning — som jag upplevt den, bl. a. grundskolans framväxt. Engl. summary. Nordiska museet. Stockholm 1975. 126 s., ill.

Carl Holm hette en skolman som gick ur tiden år 1974 vid nära 80 års ålder. Han genomgick skolkarriären från den lägsta graden till den högsta: han började som folkskollärare i landsorten och slutade som skolinspektör i Stockholm. Under hela sin tjänstetid intresserade han sig livligt för skolans organisation och läroplaner.

Före sin bortgång hann Holm skriva ner sina (nu postumt utgivna) minnen från den utveckling på skolans område som så småningom ledde till grundskolans införande, varvid han inte försummar att framhålla sina egna insatser och fina betyg. Boken utgör därför ett personligt färgat bidrag till svensk undervisningshistoria. Genom de personliga minnena alltifrån barndomstiden i det småländska bondhemmet omkring sekelskiftet fram till de sista levnadsåren ger den lilla skriften ett bra exempel på en svensk skolmans bildningsgång.

Hg Pl.

Redaktionella meddelanden

Geräte der Atányer Bauern

I Gertrud Grenander Nybergs uppsats Redskap som vittnesbörd (Rig 1976 s. 7 ff) omtalas ganska utförligt Edit Fél's och Tamas Hofers ovan angivna arbete, utgörande del 3 av deras stora serie om den ungerska byn Atány. Vidare har del 1 i serien tidigare anmälts av M. Szabo i Rig 1971 (s. 102 ff). Härigenom har ytterligare omnämmande av verket inte ansetts behövt. Däremot bör tilläggas att del 3 kan erhållas genom Nationalmuseet, Brede, DK 2800 Lyngby, Danmark.

Erling Rump: "Törnutdragaren" endnu en gang

Författaren av ovannämnda uppsats i Rig 1976 har anhållit om följande rättelse: S. 66 sp. 2, rad 11 står: Modsat bliver penis erigeret og scrotum hængende i sexuelt ophidsede situationer. Dette bør rettes til: Modsat bliver penis erigeret og begge testikler som regel optrukne mod bækkenbunden i sexuelt ophidsede situationer (ophidselsesfasen), som det tydeligt ses på priaposfiguren, fig. 9.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse 1975

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1975 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Statens humanistiska forskningsråd erhållit ett anslag av 16 000 kronor som bidrag till tryckningen av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1/1 1975

Ingående Balans Konto

<i>Tillgångar</i>	
Sv. Handelsb. kapitalräkn.	432: 40
Sv. Handelsb. kapitalsamlingsräkning	154: 45
Postgiro	17 798: 72
Kassa	459: 80
Diverse personer	500: —
Tidskriften RIG	1: —
Kronor	19 346: 37

Skulder

Ledamöters Fond	5 500: —
Reserv. för tryckningskostnader	3 024: —
Diverse personer. Obet. fakturor för tryckning och honorar	8 413: —
Nordiska museet	2 388: 57
Kapitalkonto	3 020: 80
./. underskott	3 000: —
Kronor	19 346: 37

REVISIONSBERÄTTELSE

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1975 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse. Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1975 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med för oss företedda handlingar. Föreningens ekono-

31/12 1975

Vinst- och Förlust Konto

<i>Intäkter</i>	
Statens human. forskningsråd	16 000: —
Medlemsavgifter	8 786: 38
Räntor	329: 60
Gåvor	500: —
Försäljning RIG	284: 90
	25 900: 88
Underskott	8 515: 41
Kronor	34 416: 29
<i>Kostnader</i>	
Tryckningskostnader	29 789: 64
Honorar	2 475: —
Diverse utgifter	2 151: 65
Kronor	34 416: 29

31/12 1975

Utgående Balans Konto

<i>Tillgångar</i>	
Sv. Handelsb., kapitalräkning	463: 25
Sv. Handelsb., kapitalsamlingsräkning	1 200: 50
Postgiro	2 233: 09
Kassa	659: 80
Diverse personer (ej utkwitterad gåva)	500: —
Tidskriften RIG	1: —
Underskott	8 515: 41
./. balanserad vinst	20: 80
Kronor	13 522: 25

Skulder

Ledamöters Fond	5 500: —
Diverse personer. Obet. fakturor för tryckning o. honorar	7 715: —
Nordiska museet	337: 25
Kronor	13 552: 25

Stockholm den 1 oktober 1976

Sture Petré

Bo Westerberg

Hans Medelius

miska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per den 31 december 1975. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 9 juni 1976

Viveka Granlund

Lillemor Kihlskog

Folklivsforskning och kulturhistoria

i böcker från Institutet för folklivsforskning

Etnologiska handbokshäften

- Fredrik Barth*: Diffusjon — et tema i studiet av kulturella processer 3:—
- Ake Daun*: Etnologi — en kulturvetenskap 3:—
- Ake Daun*: Det etnologiska studiet av kulturell variation 3:—
- Alan Dundes*: Den devolutionistiska premissen i folkloristisk teori 3:—
- Göte Edström*: Bibliografisk hjälpreda i folklivsforskning 4: 50
- Sven B. Ek*: Högkonjunkturer, innovationer och den folkliga kulturen 4:—
- Albert Eskeröd*: Övertro och häxprocesser 3:—
- Per Gråslund*: Harstena och Kråkmärö. En skiftad och en oskiftad skärgårdsby 4:—
- Bengt Holbek*: Balladen och folket 4:—
- Bengt R. Jonsson*: Två vissamlingar från 1600-talet 4:—
- Bengt af Klintberg*: Gasten i svensk folktradition 4:—
- Anna-Maja Nylén*: Som man är klädd blir man hädd 5: 50
- Juha Pentikäinen*: Testfrågor, kontextfrågor och källkritiska frågor i intervjun 3:—
- Juha Pentikäinen*: De döda utan status 3:—
- Juha Pentikäinen*: Repertoaranalys 4:—
- Knut Weibust*: Landskap — redskap — manskap 4:—
- Ovanstående skrifter kan endast erhållas till dessa priser genom skriftlig beställning. Priser inkl. moms.

Böcker

- Ake Daun*: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. Prisma C:a pris 58:—
- Billy Ehn*: Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle. Tidens förlag C:a pris 29:—
- Lars Levander*: Fattigt folk och tiggare. Gidlunds förlag C:a pris 30:—
- Lars Levander*: Brottsling och bödel. Gidlunds förlag C:a pris 47:—
- Lars Levander*: Landsväg, krog och marknad. Gidlunds förlag C:a pris 47:—
- Claes Lundin och August Strindberg*: Gamla Stockholm. Med efterskrift av Mats Rehnberg. Gidlunds förlag C:a pris 61:—
- August Strindberg*: Svenska folket I—II. Med illustrationer av Carl Larsson m. fl. Gidlunds förlag C:a pris 68:— per del

Dessa skrifter kan erhållas i bokhandeln. Bibliotek, institutioner, forskare och studerande kan erhålla 20 % rabatt vid skriftlig beställning från **Etnologiska studentbokförmiddlingen, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm**. Därvid tillkommer emballage och exp.avgift 4:— samt porto- och postförskotts-kostnader.

NYA BÖCKER

från

Nordiska museet

DEEP SEA SAILORS

av Knut Weibust

2:a uppl.

Pris 90: —.

SISTA LASSET IN

Studier tillägnade

Albert Eskeröd 9 maj 1974

Pris 46: 75.

KRUKAN FRÅN RAUS

av Otto von Friesen

Pris 25: 30.

KARAMELLER

Om kulturhistoriskt godis
från skådebröd till sega rätter

av Birgitta Conradson

Pris 12: —.

Priserna exkl. moms.

Genom bokhandeln eller direkt från Nordiska museet,
Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm. Tel 08/63 05 00.